

TÉGLAVETŐK

Életmód, rétegződés és identitás

Nagyborosnyó cigány lakossága körében

1. Bevezető

A társadalmi rétegződésre és a gazdasági stratégiákra összpontosító vizsgálatot a 2004–2005-ös években végeztem Nagyborosnyón. Az egyéni kutatás során tíz, különböző társadalmi helyzetű cigány család mindennapjaiba tekinthettem be, megállapításaimat pedig a több mint száz cigány és magyar személlyel való beszélgetésekből szűrtem le. A vizsgált közösségre való rálátásomat szélesítette az egyik szomszédos településen való gyakori tartózkodásom, mely során a községközpont szociális problémáit külső értelmezők (szomszéd falubeliek, tanácsstagok, több falu egyházi személyiségei) perspektívájából is megismerhettem. A gyakori kiszállásoknak köszönhetően a bennszülött adatközlő–idegen kutató viszonyt személyes, közeli ismeretségekké sikerült alakítani. A vizsgálat három fő témakörre terjedt: a társadalmi rétegződés, a gazdasági stratégiák és az egyházi élet (a történelmi egyház, valamint a kiségyházak berkeiben zajló vallási élet) sajátosságaira.¹

Elemzésemben Nagyborosnyó cigány lakosságának a téglavetés és a külföldi vendégmunka közötti többszörös rétegzettségére, a tradicionális téglavetői mesterség és termelés erőterében az 1990-es évektől napjainkig végbement gazdasági és társadalmi folyamatokra figyelek. Kutatásom és megállapításaim a falu belső tereiben állandó jelleggel jelen lévő (letelepedett), diaszporaszerűen szétszórt vagy etnikailag homogén lakosságú

¹ A kutatásra 2004–2007 között került sor. Az összefoglaló tanulmányt 2007 folyamán fejeztem be.

utcákba és más körülhatárolható térrészekbe tömörülő *magyar anyanyelvű cigányokra* vonatkozik.² Emellett utalásokat teszek a megegyező vagy eltérő életstratégiákra, etnikumközi interakciókra, anélkül, hogy hosszasan taglalnám a magyar lakosság gazdasági-társadalmi helyzetét.³ Mint azt a diaszpóra és az etnikailag kompakt térrészekre utalva jeleztem, az itteni cigányok nem képeznek egységes közösséget, sem önálló társadalmat. Dolgozatomban ezért gazdaságilag és társadalmilag elkülöníthető *csoportokról*, kisebb *közösségekről* (pl. szomszédságok) beszélek, a cigányok közösségként való definíciója pedig a magyar lakossággal való (szimbolikus és tényleges) oppozícióban helytálló, de lehetőség szerint ilyenkor is pontosításokat teszek. A *cigány* etnonim előítélet-mentes jelentéstartalmával dolgozom írásomban. Használatát a *roma* megnevezés helyett az ebben a régióban használatos, az öndefinícióra ugyanúgy, mint a kizárásos szempontú, etnikai alapú megkülönböztetésre magyarok által alkalmazott *cigány* megnevezés indokolja.

A feldolgozás során történeti, néprajzi, gazdaság- és szociálantropológiai, vallásszociológiai szempontú megközelítéseket alkalmazok a jelzett témakörök lehető legalaposabb körüljárása végett. A nagyborosnyói cigány életmód és kultúra számos aspektusáról így sem sikerül beszélnem, a fókusz témákon és az ezekhez kapcsolódó leágazásokon túl valamennyi jelenség újabb vizsgálatok tárgyát képezheti.

² A kutatott településen nem élnek tradicionálisabb és zártabb kultúrájú gáborcigányok; az itt élő cigányságnak nincs jellegzetes viselete, egyetlen cigány nyelvjárást sem ismer vagy beszél, és valamennyi család magyar anyanyelvű.

³ A falu öregedő magyar lakossága túlnyomórészt mezőgazdasággal és állattartással foglalkozik. Az aktívabb korcsoport a szocialista iparosítás éveiben igyekezett állami alkalmazásba kerülni helyi vagy környékbeli városok termelőszövetkezeteiben. Az időszakos munkamigráció rövidebb távon ingázó, majd kétlaki, hosszabb intervallumban nézve teljesen kiköltöző magyar lakosságot eredményezett. A rendszerváltás utáni határnyitás itt is érzetette hatását; azok, akik nem külföldre mentek dolgozni, a helyi és környékbeli cégeknél próbáltak keresethez jutni. Borosnyón magáncégek keretében jelenleg is több szakágazatban folyik termelés, amelyek munkahelyeket biztosítanak a bútorgyár, az állatfarm, pékség stb. keretében. Az idősebb lakosság stabil megélhetését továbbra is a föld megmunkálásával és állatok tartásával, önálló gazdasági berendezkedéssel biztosítja. Megjegyzem, hogy a magyar lakosság a (mező)gazdasági függése okán sokkal kisebb arányban választotta/választja a vendégmunkát, mint az életminták alapján vett kötetlenebb gazdaságú (azaz mezőgazdaságilag hasznosítható föld és állatállomány nélküli) cigány közösségek.

Nagyborosnyó az egykori Háromszék vármegye Sepsiszékhez tartozó települése, további hat falu községközpontja. 2002-ben a hét településből álló székely község 3086 fős lakosságából Nagyborosnyón 1547 személy élt.⁴ Az oktatás a községközpontban az I–VIII. osztályos iskolában zajlik. A vallási életnek egy református és egy római katolikus templom, valamint a Jehova Tanúi Királyság Terme biztosít infrastrukturális keretet. A faluban nincs gázvezeték. Kutatásom idején több kereskedelmi egység – öt vegyesüzlet, egy ipari cikket forgalmazó üzlet, egy cukrászda és négy kocsmá működött.⁵

A 2002-es népszámláláskor az 1547 lakosból 142-en vallották cigány nemzetiségűnek magukat.⁶ A helyi közvélemény szerint a település lakosságának számbeli növekedése kizárólag a cigány népesség szaporodásának tulajdonítható. A statisztika adataival ellentétben a helyi lakosok (magyarok és magukat cigánynak valló személyek egyaránt) a cigányok falun belüli létszámát 50–60%-ban, a polgármesteri hivatal egyik alkalmazottja 62, egy másik 75%-ban határozta meg. A jelentős arányú cigányság – az országos átlaghoz hasonlóan⁷ – előrehaladott asszimilációs fázisban van: viseletükkel és magyar anyanyelvükkel viszonylag teljes a régió magyar lakosságába való beolvadásuk.

Borosnyó magyar–cigány lakosságot feltüntető etnikai térképére a heterogenitás, a szórt-vegyített egymásmellettség jellemző. Az etnikai különbözőségek legmegfoghatóbb jelei a mindennapok kulturális megnyilvánulásaiban, a két etnikum erőteljesen differenciált életstratégiáiban,⁸ a mindennapi élet erkölcsi mutatóiban, és nem utolsósorban a vallásgyakorlásban fedezhetők fel. A cigány–magyar együttélés ütközésmentes felszíni képe mögött személyi konfliktusok, társadalmi-etnikai frusztráltság, kisebbségi komplexusok és az ezeket kiváltó eltolódott gazdasági erővonalak érzékelhetők. A helyzet komplexitását fokozza, hogy az etnikai és szocio-ökonómiai jelenségek mellett erőteljes

⁴ VARGA E. Árpád é. n., <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetno2.pdf>.

⁵ Már itt megjegyzendő, hogy van cigány kézben lévő kereskedelmi egység is. Vö. NAGY Balázs, SEPSISZÉKI 2001, 104–106.

⁶ VARGA E. Árpád é. n., <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetno2.pdf>.

⁷ ACHIM, Viorel 2001, 230.

⁸ A két etnikum hagyományos megélhetése ugyanahhoz az erőforráshoz kötődik, csak eltérő hasznosítási lehetőségeket lát benne: a magyarok *megművelik* a földet, azon termelnek (újrahasznosítható); a cigányok pedig a téglavetéssel végérvényesen *kitermelik* azt.

vallási-felekezeti aspektus is kidomborodik a Jehova Tanúi⁹ és a református csoportok közti szembenállásban, ami szintén gazdasági téren csapódik le, és végső soron a lokális társadalmi rétegződés egyik meghatározó komponensévé válik.

Kutatásom fókuszában a téglavetés áll, amelyet gazdaságvizsgálómban természetkiélő, etnikum-specifikus tradicionális mesterségként kezeltek. A téglavetői gyakorlat köré épített társadalmi elemzésem alappillére az a hipotézis, hogy a falu cigány lakossága több, a gazdasági állapotot determináló életstratégiai alapon (nem genealógiailag!) elkülönülő csoportra oszlik, amelyek gazdaságszerkezeti pozícionálódása a rendszerváltozás óta eltelt tizenhét év alatt nagyrészt végbement – egy csoport nagyon szegény maradt, egy másik jelentősen meggazdagodott –, és feltételezem, hogy ez a szereposztás nagy vonalakban állandósult és kihat a következő időszakokra is.

A téglavetés mint természetkiélő népi ipar azért is érdekes, mert az ehhez való kötődés mértéke határozta meg a gazdasági hierarchiát. Annak függvényében, hogy a jövedelem mekkora része származott ebből a tevékenységből, illetve milyen arányú volt az egyéb profit egy-egy család jövedelemstruktúrájában, az anyagi jólét fokozatairól beszélünk, a cigány lakosságra leképezve pedig szegényebb és gazdagabb családokról, csoportokról.

A téglavetés mellett legsikeresebben gyakorolt gazdasági stratégiának a külföldi jövedelemszerzés különböző technikái bizonyultak. A két profitorientált tevékenység sikeres ötvözésének tulajdoníthatóan a rendszerváltozás után Nagyborosnyón felgyorsult a cigányság belső rétegződése, megjelent egy olyan cigány „elit” réteg, amely az etnikumok között meghúzott határokat folyamatosan megkérdőjelezi.¹⁰

⁹ Az 1992-es statisztika 129 egyéb vallását tartott nyilván – ez a szám nagy valószínűséggel a Jehova Tanúi tagjait fedi (VARGA E. Árpád 1998). A tíz évvel későbbi felekezeti statisztika adathiány miatt nem tartalmaz információt erről a kategóriáról. Lásd VARGA E. Árpád é. n., <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvfel02.pdf>.

¹⁰ Más kutatások is azt bizonyítják, hogy azokon a településeken, ahol a cigány lakosság kitaróan egy mesterséget folytatott húzóágazatként, ráadásul külföldi kapcsolatokat és tőkét is bevont bonyolult gazdasági rendszerébe, látványos gazdasági előrelépés volt tapasztalható. Egy székely falu vesszőfonó cigány lakosságának példáján lásd SZABÓ Á. Töhötöm 2004, 122–144.

A csoportok behatárolása elsősorban kutatói szemszögből releváns, a cigány lakosság belső rétegzettségének árnyaltabb megragadását szolgálja. Már az elején jelezném, hogy az általam elkülönített csoportok között fennáll a mindennapi kulturális kommunikáció – akár gazdasági (téglavetés és/vagy vásárlás), akár szociális indíttatások (pl. sok szektásnak reformátusok a rokonai) miatt.

Nagyobb felbontásban egy szegény és egy nagyobb tőkekoncentrációt megvalósító, gazdag csoportot különítettem el, ez utóbbi csoport profitorientált tevékenységeinek függvényében még tovább szegmentálódik (ami a megvalósított, és főleg a *reprezentált* jövedelmek skáláján mutatkozik meg).¹¹

A gazdasági-társadalmi alapú hierarchia vertikuma tehát az alábbi cigány csoportokból tevődik össze kutatásom alapján:

Szegény: Itthon tevékenykedő, legfőképpen téglavetéssel, állandó és időszakos gyűjtögetéssel (vas és egyéb, beadásra szánt hulladék; éti csiga, gomba) foglalkozó, esetlegesen mezőgazdasági jellegű napszámos munkát is vállaló csoport.

Gazdag(abb): a) Külföldre irányuló migrációban árukereskedelemmel (kínai piaci portékák), üzleteléssel, sefteléssel foglalkozó, az itthoni téglavetés egyes fázisaiba időszakosan bekapcsolódó csoport.

b) Külföldi munkamigrációban informális szerződésen alapuló stabil munkahellyel (szakképzetlen munkásként gazdaságoknál, építkezéseknél) rendelkezők (az ő esetükben kisebb a jövedelem, mint az *üzletelők* esetében).

c) Külföldre irányuló migrációban autók viszonteladásával foglalkozó és egyéb, nem tisztázott eredetű jövedelmeket felhalmozó¹² szűk csoport. Ők állnak a cigány lakosság gazdasági struktúrájának a legtetején.

Felekezetiileg: A szegény és a gazdag csoportok hipotézisszerűen megállapított felekezeti vonatkozása szerint a református cigányok jelentős hányada a szegény csoportba tartozik, a Jehova Tanúi javarésze migráns, azaz a gazdagabb csoportba tartozó család tagja.

¹¹ Ez a társadalmi távolság és gazdasági alapú polarizáció erőteljesebben mutatkozik meg a cigány lakosságon belül, mint a magyar közösség életében.

¹² A látványos meggazdagodást elítélő itthoni közvélemény alapján a *nem tisztázott eredetű jövedelmek* lopásból, kábítószer-csempészésből és -forgalmazásból, illetve prostitúcióból származnak.

Meglátásom szerint az itt vázolt szegmentáltság a lokális egyenlőtlenségek rendszerében a tehetősebb csoport számára további gazdasági előrelépést, a szegények számára pedig beláthatatlan időintervallumú gazdasági stagnálást, vegetálást, tartós szegénységet feltételez. Nem azt állítom, hogy a gazdasági alapon meghúzott határok közt lehetetlen az átlépés, hanem azt, hogy 1990-től kezdődően mára e határok kirajzolódásában fontos szerepet játszó életstratégiákat – hangsúlyosan megjelölve többek közt a munkaetikát is – követő családok olyan kényszer-, illetve versenyhelyzetbe kerültek, amely a szegények számára nem teremti meg a stagnálásból való kilépés lehetőségét. A tehetősebbek a nemzetközi munkaerőpiac és gazdasági struktúra réseibe oly módon illeszkedtek, hogy a tevékenységüket gátló politikai döntések (pl. EU-s törvények) életbe léptetéséig és következetes alkalmazásáig nem valószínű e családok látványos gazdasági visszaesése. Tanulmányomban ezt az előfeltevést kívánom körüljárni a különböző csoportokból vett minták – életstratégiák, profitorientált gazdasági tevékenységek – bemutatásával és értelmezésével.

Legfontosabb kérdéseim: miből élnek, illetve miből gyarapodnak anyagilag a borosnyói cigányok? A szerencsés anyagi megalapozottsághoz milyen arányban hasznosítják a téglavetés és a migráció kínálta lehetőségeket? Milyen szerepet játszanak jövedelemstruktúrájukban a láthatatlan gazdaság lehetőségei?¹³ Hol pozicionálódik sokszínű gazdasági tevékenységük az erkölcsi értékrendhez és a legalitáshoz viszonyítva?

A kérdések válaszait a borosnyói cigányok életstratégiáinak és jövedelemszerzési módozatainak bemutatásából és értelmezéséből próbálom kihámozni, szándékom megfigyelhetővé tenni azokat az egyirányú folyamatokat, amelyek a gazdasági mérleg cigányok javára való billenését és ezáltal a magyar–cigány interetnikus kapcsolatok gyökeres átértelmeződését segítették elő. Mint látni fogjuk, nem mellékes annak a kérdésnek a felvetése, hogy valóban gazdagabbak-e a cigányok, mint a magyarok, és mi a gazdasági állapot mutatója. Az utóbbi bő másfél évtized társadalmi mozgásait az identitás, identitásváltás, illetve kultúráváltás kérdéskörének felvetésével kívánom megragadni.

¹³ Vö. KEMÉNY István 2000, 7–38.

2. A téglavetés helye és szerepe a cigány lakosság gazdasági gyakorlatában

2.1. ...azóta örökkéig nyomjuk! A téglavetés helyi előzményei

A cigányok megjelenése Háromszéken – más erdélyi régiókhoz hasonlóan – a 15. században történt, amikor elsősorban Moldva és Havasalföld felől közelítettek Brassó irányába.¹⁴ Egy a 17. század végéről fennmaradt összeírás a háromszéki cigányok mesterségeit is megjelöli. Itt találunk adatot – a település megnevezése nélkül – a híres téglavető cigányokra vonatkozóan, akiket a háromszéki uradalmakban és a faluközösségekben is szívesen láttak, és különböző helységekből évente megújított szerződéssel végezték a munkájukat.¹⁵

A téglavetés hagyományos jövedelemforrás, ugyanakkor etnikum-specifikus¹⁶ tevékenység Nagyborosnyón. Az itteni cigány lakosság abban különbözik a szomszédos települések cigányaitól, hogy nem foglalkozik házaló kereskedelemmel, amely során saját termékeit kínálná (mint pl. vesszőseprű, kosár stb.). Az itteni tradicionális cigánymesterség kizárólag helyhez (Borosnyóhoz) kötött tranzakciókat enged meg, és a családi termelés stabil, önálló gazdaságként reprodukálódik a közvélemény szintjén.

A kollektív emlékezet is hangsúlyozza a téglavetői gyakorlat ősiségét. A borosnyói cigányok széles rétegének tradicionális népi mestersége és egyben fő megélhetési forrása már a kommunizmus előtti évtizedekben a téglavetés volt. A kisléptékű (családi) gazdasági üzemszervezetben folytatott termelői tevékenység helyi kialakulásának meghatározója a falu kedvező természetföldrajzi tényezője, a téglavetésnek megfelelő minőségű föld megléte. A falun végigfolyó patak alsóbb és felsőbb szakaszai mentén kiváló föld található a téglavetés céljára, amely összetételi arányait tekintve fele homok és fele agyag kell hogy legyen. A lehetőséget a falu cigány lakossága aknázta ki, amely megfelelő technikai tudás birtokában már az 1948-as államosítás előtt nagyobb tételben állított elő a falu és a tágabb régió építkezéseikhez alkalmas téglát.

¹⁴ ALBERT Ernő 1998, 81.; POZSONY Ferenc 1998, 111.

¹⁵ ALBERT Ernő 1998, 88.; országos viszonylatban ACHIM, Viorel 2001, 222–223.

¹⁶ Az erdélyi magyar falvakban a *téglavető cigány* képe etnikus sztereotípiaként is működik, ez szólásokban is reprezentálódik (pl. *mocskos, mint a téglavető cigány*). A magyar nyelvterület etnikum-specifikus gazdálkodási formáiról bővebben lásd CSOMA Zsigmond 1992, 7–24.

A kommunizmus alatt a borosnyói téglavető cigányok magánjelle-gű tevékenységét fokozatosan beszüntették, és a téglavető családokat az iparba integrálva államilag engedélyezett-támogatott üzemszervezetben folytathatták azt itthon és román vidékeken.¹⁷ Borosnyói cigányok állítot-ták elő például Bodzaforduló, Töröcsvár, Újtohán, Barcarozsnyó kollektív-gazdasági épületeihez szükséges téglamennyiséget az ottani helyszíneken, ezen felül az adott helységek néptanácsainak és a magánszemélyek meg-rendeléseinek is eleget tettek. Ez a szezonális kereset úgy volt a leginkább megvalósítható, hogy az egész család tavasszal a helyszínre költözött, ahol esetenként szállást, ételmet és megfelelő munkakörülményeket biztosítot-tak számukra.¹⁸ Az állami adórendszert oly módon vonatkoztatták rájuk például az 1980-as években, hogy 1000 kivetett téгла után 25 lejes adóra voltak kötelezve. A szabályozás alóli kibúvót a helyi tanácstagokkal való *jó viszony* kiépítése jelenthette, amely mindkét fél számára jelentős gazda-sági hasznot hajtott.¹⁹

A téglavetők mellett a borosnyói cigányok kisebb hányada alacsony szakképesítéssel a környező városok (Brassó, Sepsiszentgyörgy, Kézdi-vásárhely, Kovászna) kiépülő ipari egységeiben helyezkedett el. Közülük néhányan a munkahely mellett alternatív-kiegészítő jövedelemforrásként a téglavetést is gyakorolták. Nemcsak Romániában, de Magyarországon is erre az időszakra esett a hagyományos mesterségeket folytató kompakt ci-gány közösségek részleges felbomlása, illetve a tradicionális mesterségek kiegészítő tevékenységekkel való kombinálása.²⁰

Az 1989-es rendszerváltás után a téglavetésre irányuló időszak belső munkamigráció korábbi arányaihoz mérten megszűnt,²¹ a cigány lakosság

¹⁷ A téglavetésre alkalmas föld nem ritka, a folyóvizek árterületeinek földminősége általá-ban megfelelő a kitermelésnek.

¹⁸ Ez a gazdasági megfontolásból történő belső migráció kezdettől fogva jellemezte a ro-mániai cigányságot, a szocializmus évtizedeiben különböző csoportjaik például idény-jellegű agrármunkákat is vállaltak helyi és távolabbi állami gazdaságokban (IAS). Vö. ACHIM, Viorel 2001, 222.

¹⁹ A korrupció, az ellenőrzőbiztosok megvesztegetése más – akár szintén tradicionális népi mesterségekből (pl. szénégetés és mészégetés) kinövő – iparágakban is általános volt a kommunizmus alatt. KINDA István – PETI Lehel 2004, 203–225.

²⁰ HAVAS Gábor 1998, 93.

²¹ Térbeli mobilitásukat és az erre alapuló termelő tevékenységüket más természetkielő mesterségekhez hasonlítják, ezáltal makrogazdasági szerepüket hangsúlyozzák: „*Men-nek, mint a szénégetők.*” SYLVESTER Lajos é. n.

migráns csoportja hazakerülve²² nagy tételekben kezdte kitermelni a ki nem mért és parlagon hagyott községi területekről a téгла előállításához szükséges földet. Ennek a szabad térfoglalásnak a megvalósulását elősegítette a helyi adminisztratív elit, amely eltörölte a téglavetőkre korábban kirótt adórendszert; azóta, mint mondják, *a cigányok szabadon vetik a téglát*.

A gyári téglához viszonyított kedvező ára (négy-ötszörösen olcsóbb) a korábban kialakult felvevőpiac – főleg Kovászna és Brassó megyék – távolabbi felvásárlóit is a községbe vonzotta, s ez jelentősen hozzájárult a borosnyói *cigánytégla* hírének rendszerváltozás utáni újabb feléledéséhez, amely a maga során újabb megrendelőket, felvásárlókat csábított a faluba: *Ez vékonyabbacska s jobban kiég. (...) Az egész környékről ide jönnek. Mit mondjunk, 100 kilométerre, 200 kilométerre [viszik] – újságokba vannak: borosnyói téгла..., s jönnek.* (1)

2.2. Technológia

A megfelelő minőségű föld kiválasztása után a férfi felássa, megkapálja, megvizezi, majd megdagasztja lábával (mezítláb) a sarat, hogy *érjen meg*. Az így előkészített anyagot a gödörből²³ talicskával viszi az asszony keze alá. A talicska ritka szerszám, sokan mástól, módosabbaktól kölcsönzik erre az időre. Régebb, ha sokan dolgoztak együtt, kézzől-kézre adták a sarat a formázó személy(ek) keze alá. A sarat *bangetba*, a sárnak téгла alakot adó formába gyűrják, megformázzák, és egy pontos méretű lapocskával óvatosan a földre taszítják a lágy téglát, ahol száradni hagyják egy-két napra, majd több, egymásra épülő hosszú sorba – ezt is *bangetnak*²⁴ nevezik – rakják. A téгла az időjárástól függően *így feketén* (égetetlenül) 1–3 hónapig szárad, esős időben folyamatosan le kell legyen takarva, ellenkező esetben szétmállik, tönkremegy. Égetéskor sűrűn rendbe, *katlanba* rakják, majd körbetapasztják ugyanolyan agyagos masszával, csupán

²² Sem ebben az időszakban, sem – mint a továbbiakban látni fogjuk – később nem következett be olyan elvándorlási hullám, mint a magyar lakosság körében.

²³ A téglavetők szerint a hasznosítható agyagos homok Borosnyón 1,4 méter mélységig található, egy-egy kitermelő telepről ennek függvényében igyekeznek teljesen kiaknázni a nyersanyagot. Ennek ellenére nem ritka a 2 méter vagy ennél mélyebb agyagos gödör sem.

²⁴ Az ÚMTSz adatai alapján a *bangét* 'téglacsomó' jelentésű, *bangétba* rakni = (téglát, vályogot) szárítás végett élére állítani. Az első adat Erdélyből 1413-ból, Nagybaconból származik. ÚMTSz 1979, I.

négy lyukat hagynak az égetéshez. A tüzet folyamatosan táplálják 48–72 órán keresztül, amíg pirosra nem ég a téglá.

A foglalkozásuk megítélésére érzékeny cigányok előszeretettel hasonlítják magukat nagyobb termelékenységű vagy az országos gazdaság szempontjából (egykor) fontosabb termelőágazatok mestereihez.²⁵ Az a tény, hogy korábban az állam is kiterjesztette rájuk ernyőjét (annak előnyeivel és hátrányaival), felhatalmazza őket arra, hogy mesterség szempontjából „előbbre valónak” tekintsék magukat pl. az olténiai vályogvető cigány közösségeknél. Az országos gazdasági struktúrába való integrációjuk mellett ennek a prioritási sorrendnek a felállítását a téglavetés *szakmaként* való meghatározása, a hozzáértés minősége, a fortélyok elsajátítási foka, és nem utolsósorban a termék időtállósága teszi lehetővé. A vályog egyrészt nem igényel akkora szakértelmet, mint a téglavetés – bár sokkal nagyobb és szaporább a belőle való építkezés –, azaz *akárki meg tudja csinálni*, másrészt a vályogból épült házak kevésbé tartósak, mint a kiégetett téglából építettek esetében: *a vályogházat az eső kimossa*.

A kézzel gyúrt téglá minősége a megfelelő, szakszerű kiégetéssel kiválónak mondható. A helyi vélemények ugyan megoszlanak, a többségi elismerő álláspont mellett egyesek legyintenek a kiégetett téglá időtállóságát vitatva, úgy, hogy az előállítók etnikai identitásával (*cigány munka*) és a cigányság közvéleményben meggyökeresedett munkamoráljával – azaz cigány sztereotípiákkal – hozza kapcsolatba.

2.3. *Munkáütem*

A munka megszervezése családon belül történik. Minden család saját magának veti a téglát, ritka a különböző családok tagjai közötti gazdasági kooperáció. Ennek egyik oka az, hogy egy családból is kikerül a téglavetés műveleteihez szükséges humán erőforrás, az *egy pár ember*,²⁶ amely egyben a leghatékonyabb egysége is ennek a munkának; másik oka, hogy így a teljes haszon a családban marad.

A munka beütemezése és megszervezése *komolynak* számító téglavető családokban olyan időszakokban történik, amikor előreláthatólag néhány napig nem fog esni az eső. Ilyenkor minden egyéb tevékenységgel felhagy-

²⁵ A többször emlegetett szénégetőkhöz például.

²⁶ Az *egy pár* egy férfi és egy női munkást jelent, de megfelelő munkafázisokban a gyerekek is segíthetnek.

nak, hogy rövid idő alatt minél nagyobb eredményt érhessenek el. Ezeken a napokon gyakorlatilag csak az evés idejére hagyják abba a munkát, a ház körüli munkák elvégzését az asszonyok úgy szervezik, hogy igény esetén közben a család valamely tagja helyettesíti őket. Nagyobb, több tagú családban a jobb munkabírásu férfi(ak) végzik az agyag előkészítését és a téglavetés helyszínére való szállítását, ahol két-három asszony és/vagy idősebb férfi gyúrja formába.

Gyengébb, *iszákosabb* családban akkor dolgoznak, amikor kedvük tartja, vagy amikor éppen az anyagiak utánpótlásának szükségességére gondolnak. Itt nincs gondosan megszervezett munkastratégia, egy későbbiekben bemutatásra kerülő családban például egyetlen férfi végzi a téglavetés összes fázisát.

2.4. Jövedelmezőség

Egy katlanban általában 10 000 téglát égetnek, amelyhez 15 méter tűzifa kell.²⁷ Egy pár ember kézzel egy nap alatt a munkáütemtől függően 1000–1200 téglát tud kivetni, de az időjárás, a családi gondok és a megfelelő hozzáállás – *elkenyelmesültünk* – mind gátló tényezők lehetnek. A 10 000 téгла előállítására így két embernek munkáütemtől függően általában 1–2 hónap. A téгла eladásából származó jövedelem 2004-ben az eltüzelt fa árának négyszerese volt. Egy-egy ilyen időszak után néhány napos, egy-két hetes pihenőt szoktak beiktatni. Könnyen kiszámítható, hogy egy tavasztól őszig tartó szezonban egy pár ember maximum három katlan téglát képes kivetni.

A gyengébb erkölcsű és gazdaságú családoknál a termeléshez hasonlóan a kikapcsolódás módja is eltérő, és általában a pénz teljes elköltéséig, *addig tart, míg el nem isszák*.

A faluban 3–4 személynek van téglaprése, ami lényegesen megkönnyíti az alapanyag előkészítésének munkálatait. Ezt villamos vagy benzines motor hajtja, de legalább 10 ember kell hozzá, akik közül néhányan adagolják belé a sarat, a többiek pedig száradni helyezik a gépből folyamatosan toluló és darabokra vágott friss téglát. Ezzel a szerkezettel egy nap

²⁷ A méterfát általában a környéken működő fűrészüzemek, *gáterek* rendelésre (pénzért) szállított, alacsonyabb hőleadó-képességű hulladékával helyettesítik. Borosnyón állítólag nem, másutt viszont autók gumiabroncsaival is égetnek téglát. Lásd például SYLVESTER Lajos é. n.

alatt akár 10 000–12 000, egy jó katlanra való téglát is ki lehet vetni. Az égetés ugyanúgy történik, mint a kézzel vetett téglák esetében.

2.5. Két példa

A téglavetésről szóló narratívumok mindegyike a munkavégzés meg-erőltető jellegét és az ezzel szembenálló alacsony jövedelmezőségét emeli ki. *Téglavetésből nem lehet meggazdagodni, csak a kajára elég* – mondja mindenki. A következőkben két család konkrét esetét fogom bemutatni, amelyek életét a téglavetési gyakorlat eltérő módon határozta meg. Lényegében két *szegény* téglavető cigány családról van szó, múltjuk, jelenük és jövő-alternatíváik azonban elütnek egymástól.

A B. család a szegény cigányok utcájában, azaz a *gödörökben* él, G.-ék a falunak azon a végén, amely 1990 után a legdinamikusabban fejlődött. Az sem mellékes az életstratégiák követésében és a megvalósított és a vagyont képező állótökévé konvertált jövedelmek tekintetében, hogy az egyik család református, a másik pedig a Jehova Tanúinak csoportjába tartozik.

2.5.1. Első példa: a B. család

A B. család három 40–45 év körüli nőtlen fiútestvérből – Cs., A. és V. – áll, a falu széle felé, a szegényebb cigányok házsorán áll kétsejtű faházuk, amelyben anyjukkal élnek.

A három testvér közül csak a legnagyobb, A. foglalkozik komolyabban téglavetéssel, a másik két testvér lusta, nem szeret dolgozni. V. szívesebben besegít 50–60 000 lejért a falubeli magyar gazdáknak, minthogy a sarat gyúrja: *Egy nagy bangó, egy hanyagoló, becsület szavamra. Há égy ilyen erős ember nem dolgozik, s az a másik dolgozik s ő tartsa! Ez se jobb, ez is egy ingyenélő, becsület szavamra.* – mutat a szomszéd a közel-*ledő Cs.-re. Az az ember [A.] dolgozik csak, egyedül.* B. A. gyerekkora óta veti a téglát, szülei mellett ebbe a mesterségbe szocializálódott: *Lehettem úgy 8–7 éves. Azóta örökkéig nyomjuk. Nehéz...*

(Jelenlétem gyorsan odavonzotta a szomszédos házak lakóit, akik egymás szavába vágva panaszkodtak a *téglavető cigányok* helyzetéről. Néhány ekkor elhangzott, beszédes interjúrészletet idézek alább.)

– *Étlen-szonnyan kell dolgozni evvel, s ha jó az esső, ottmarad a földön, valakik, kutyák esszetapodják, úgy hogy tiszta kár, ha úgy dolgozunk. Az esső leveri, lemossa, elduvad, nekünk löttek a nyárnak.*

– [Mennyit tudnak egy év alatt megcsinálni?] *Amit megcsinálunk, megkajáljuk. Ha megmarad egy millió, kettő, s az is elmegy. A tél hosszú, kaja kell. Ebből mi nem csinálunk semmit. Van értelme, ha egybe viszik el.*

– *Úgy hogy-hogy szegény emberek vagyunk, erre réa kell szenved-jünk, kell gyúrjuk, tegyük, van olyan forma, rea padra, kell hajolni, ha vetünk ezeret, kétezeret kell hajolni.*

– *Há megéri, megéri szóval, csak nem jőnek a gazdák.*

– *A téglavetéssel erőssen nagy baj van!*

B.-ék a szocializmus alatt és utána is időszakai munkamigrációs gyakorlat során vetettek téglát Kovászna és Brassó megyék különböző településeiben. *Vettünk más helyre es. Itt ne Rizsnyón, Tohanról hallott... Tohan s Brán, mindenütt. A szocializmusban a lokális adózási rendszernek megfelelően a néptanácsnak vagy pénzösszeggel, vagy téglával törlesztették kötelezettségeiket: a néptanácsnak es s magunknak es... úgy megengedték.*

A. olyannyira büszke tudására, hogy a technológiai szakértelme mástól való származását is tagadja: [Kitől tanulta?] *Ezt? Magamtól! Az előállítás során kamatoztatott szakértelem eredménye a jó minőségű téglá, amely minősége ellenére mégis jócskán alulfizetett a gyári téglához képest: Ez kézzel van vetve, de sokkal erősebb, sokkal jobb a minősége, mint annak a gyári téglának. Met azt csak a prés összenyomja, de ez meg van gyúrva kézzel, ez meg van dolgozva. Az 12 000 lej s ez 3000.*

Testvérei negatív hozzáállása tudatosítják benne kiemelt szerepét a család fenntartásában – *...me ha én nem melóznék, akkor itt munka nem lenne. 2004 nyarának összes fáradsága egy frissen kiégetett, 24 000 téglából épített katlanban áll, a pénzjövedelemre való gyors fordítása egyre bizonytalanabb a tél közeledtével, mivel ősztől folyamatosan csökkennek a házépítések a környéken. A téglavetést gátló eszközhiány (pl. a talicska) és az időjárás viszontagságok mellett a kész termék eladása is bizonytalan.*

A befektetett munka mellett a téglavetés jelentős pénzráfordítást is igényel. A száradó téglasorokat *nájlonnal* takarják le, hogy az esőtől megvédjék, ez azonban egy-egy idény alatt teljesen tönkremegy, megvásárlása évenkénti problémát okoz: *nájlonnt kell venni, s az es pénz.* Ugyanakkor – mint fentebb említettem – a 10 000 téglá kivetéséhez szükséges fa szintén megterhelő kiadás, ezen felül a munkásnak pénztartaléka kell legyen az élelmiszer biztosítására: *Kell pénz fára..., s hol a kaja is? Kell a pia is!*

Az eladás külön készséget, alkudozó hajlamot igényel, ezáltal valósítható meg a termék minél előnyösebb értékesítése. Az október elején leállt munka után A. általában otthon tartózkodik, az utat figyel, felvásárlókat vár. Legkívánatosabb az az üzlet, amelyben egyszerre szabadul meg az árutól, és amiért a pénzt egy összegben kapja kézhez. *Pirossan eladjuk kétezerért s három, melyik hogy jön, ezernyócba, ezerkettőbe, ezerötbe is. Ha többet visznek, akkor hagyunk le rólla, met egybe viszik s jobb. Ha kicsibbet visznek, visznek ezeret-kétezret, akkor minél drágábban.*

A nagy összeg hirtelen megjelenése a családi jövedelemkasszában nem jelenti azt, hogy ilyenkor nagyobb beruházásokat tennének a lakás vagy a család számára, esetleg visszaforgatnának a termelési technológia fejlesztésére. A pénzt általában rövid időtartam fokozott mértékű fogyasztására fordítják, a háztartásban ilyenkor pazarlás²⁸ folyik. Akárcsak a munkavégzés, a háztartás jóléte is csak szezonális, rövid időintervallumú, egyébként a nélkülözés, a nyomor, a szegénység dominál. *Szegények vagyunk, ebből kell megéljünk, egyébből nem tudunk megélni, valamit csak kell csináljunk. Nincs semmink, csak ez az egy kurva téгла, de avval nem csinálunk semmit.*

A. nem, de fivérei néha vasgyűjtéssel is foglalkoznak, az így keresett pénzt azonban még aznap itálra fordítják, *elisszák*. A református válás nem jelent olyan jellegű tiltást az alkoholfogyasztásra vonatkozóan számukra, mint a Jehova Tanúi esetében, akik – legalábbis a nyilvánosságban – teljességgel megtagadják az italfogyasztást. B.-ék mindennapjainak legfőbb törekvése a napi pálinkaadag megszerzésére irányul. Nagy szorultság esetén besegítenek a magyar gazdáknak a mezőgazdasági munkálatokba, ősszel például kukorica- és krumpliszedésbe, amiért napszámot és ellátást kapnak. Gazdasági helyzetükön az így szerzett jövedelem sem lendít, a vegetálás, a napról napra élés feltételét teremtik meg általa.

Összefoglalóként elmondható, hogy a B. család életstratégiáját jelentő időszakos munkafolyamatokkal a mindennapi élelem és főleg az alkohol megszerzésének törekvéseit elégitik ki, háztartásukra a beosztó-tartalékoló magatartás egyáltalán nem jellemző, ritkán és rövid időszakokra a huzamos túlélő-vegetáló életstílust pazarló életvitel váltja fel.

²⁸ Pazarlásón itt a nagy volumenű gazdasági tőke értelmetlenségig menő gyors felélését értem. Erről bővebben lásd BOURDIEU, Pierre 1999, 156–178.

2.5.2. Második példa: a G. család

G., a 75 éves családfő a téglavetéssel életének korai szakaszában megismerkedett, szüleinek szinte állandó keresete volt ez a munka. Ő maga fiatalon már a *magyar világba* is égetett, a katonaságtól való leszerelése után megnősült, és feleségével folytatták a téglavetést. Az erre a korra vonatkozó narratívumok azt hangsúlyozzák, hogy *nehéz vót az életsors annak idején*. Az 1970-es évek közepén a család belépett a Jehova Tanúi közösségébe, ezután az életük teljesen megváltozott. G. Sepsiszentgyörgyön állami munkahelyet szerzett, éjjeliőrként dolgozott egy vállalatnál, jelenleg innen állami nyugdíjat kap. Otthon közben folyamatosan foglalkoztak téglavetéssel, mivel feleségének nem volt munkahelye, és jövedelem-kiegészítésre volt szükség. Ők is kivették részüket a munkamigrációból: *Vótunk román falvakba, ott készen nekik vettük. Ki adott kitaratást, élelmiszert adott, mindent, megfizette jól s neki vettük. Direkt. Elvállaltam mondjuk 10 000 téglát ennyi s ennyi pénzzel, meg vót csinálva a szerződés, s osztán vettük*. A téгла árából egy hektár földet vásároltak, így a család élelmezéséhez szükséges terményeket maguk állíthatták elő.

Felesége analfabéta, sem írni, sem olvasni nem tud, iskolába egyáltalán nem járt. *Írást nem tudok*. [Nem tud írni?] *Nem tudok se írni, se olvasni drága aranyom, a nevemet se tudom leírni*. Ebből a negatív példából okulva gyerekeiket taníttatni akarták, így mindhárom tíz-tizenegy osztályt végzett. Az egyik fiú traktoristaként kezdte, de nemsokára átiratkozott a három éves sofőriskolába, a másik fiú lakatosmesterséget tanult, lányuk pedig Sepsiszentgyörgyön kereskedelmi profilú középiskolát végzett, és egy üzletben jelenleg elárusítóként dolgozik.

G.-ék a nehézségekért, az áldatlan helyzetért a politikai-makrogazdasági rendszert okolják, amely véleményük szerint a *hamis vallásokkal* egyszerre nemsokára el fog tűnni. Például a szociális segély folyósítását évekkkel ezelőtt megszüntették: *Gyomorsillyedésem vót, abból is elvágta, mert sociális pénzt nem adnak ha hándi, csak ha hever. Abba van, de ennyire tudtam menni örökké, de a fájdalom megvót. A gyomorsillyedés, úgyes elvágta, most mondom né, lássa, igazság szerint van, met aszongyák, vége lesz ennek, a Biblia úgy írja, drága, hogy ennek vége fog lenni, de ezt nem is bírja az ember ki, drága, ezt a gonosz-ságot s ezt a ravasz-ságot s ezt a huncutságot!!!*

A G. család mélyen megveti az olyan családokat, mint amilyen a fentebb bemutatott B. família. A Jehova Tanúi határozottan elkülönülnek a

református cigány családoktól nemcsak társadalmi, de gazdasági téren is, akiket részegeseknek, rendetleneknek, megbízhatatlanoknak tartanak.

2.5.3. Következtetések

A téglavetést bár mindkét család gyakorolta/gyakorolja, a munkához való hozzáállásuk és a jövedelem felhasználása eltérő módon történt. Míg B.-ék alig teremtik meg saját mindennapi megélhetésükhöz szükséges feltételeket, a G. család gyerekeinek *kenyerik van a kezikbe*, tanították őket, téglavető tevékenységből származó pénzen földet vásároltak és stabil gazdasági helyzetet teremtettek maguk számára. Gyerekeik a visszafogott életmód következtében már javaik felhalmozását is megtehették, mindenikük házat vásárolt magának a faluban, és ők felnőtt korba lépő gyerekeiknek jelenleg házakat építenek. Hagyományos mesterségüket a magyarországi időszaki munkájuk szüneteiben gyakorolják, és a technika fejlesztését tervezik a környéken ritka téglaprés megvásárlásával: *Ha véletlenül tud valahol téglaprést... (...) tíz ember nekiáll, úgy könnyebbecske*. A gépesítés szükségszerűségének felismerése azt a – magyar gazdaságok szintjén az 1990-es évek elején lezajló – mentális folyamatot idézi, amely a versenyképes termelés érdekében az agrárium gépesítését normaként tételezte.²⁹

B.-ék eszközkészlete ezzel szemben a szomszédoktól kölcsönként kézi szerszámokból (kapa, ásó) tevődik össze, s nemhogy téglaprés, de még az annyira nélkülözhetetlen talicska beszerzésére sem gondolhatnak.

3. A téglavetéssel erőssen nagy baj van! A mesterség gazdasági erőtere

1990-ben, a földek újraosztásának idején igénylés szerint a cigány családoknak is mértek 30–50 ár földet, ezt azonban – mint később nyilvánvalóvá vált – csak nagyon kevés család művelte folyamatosan. Sokan azonnal pénzzé tették a kimért földeket, mások egy-két év használat után felhagytak a parcella megmunkálásával, és inkább a pénzhaszonnal járó téglavetéssel kezdtek foglalkozni (ennek a döntésnek a munkamorálra visszavezethető okait a későbbiekben tárgyalom).

²⁹ Vö. SZILÁGYI Miklós 2002, 8.

1993-ig a jelenlegi *üzletelő* cigányok mindegyike megfordult már Magyarországon, s világosan látta, hogy a sikeres jövőt nem a szülők túlélési életmintájaként megismert téglavetéssel, hanem a határokon kívüli ügyeskedéssel, *cigánnak való* kereskedéssel biztosíthatja be. Ez a csoport azokat a fiatalabb (30–40 év közötti) családokat, főleg családfőket integrálta, akik a múlt rendszerben állami alkalmazottként dolgoztak valamilyen iparágban, és akik a rendszerváltás után a leépülő munkáltatói struktúra áldozataiként elsőnek kerültek az utcára. Később gyerekeik is bekapcsolódtak a jövedelemszerzésbe, így a jelenlegi „vendégmunkások” két generációba, egy középkorú és egy fiatal (akik az 1990-es évek közepétől már 10–12 évestől kezdődően a kereskedésbe szocializálódtak) csoportba sorolhatók.

A kizárólagosan téglavetésre szakosodott cigányok az állami munkahelyeken dolgozók tőketartalékaihoz³⁰ képest egyáltalán nem rendelkeztek induló tőkével egy esetleges önállósuláshoz, így kényszerpályára szorulva a téglavetést a létfenntartás érdekében tovább kellett folytatniuk. A téglatermelés faluszintű elterjedése arra az igényre adott válaszként jelentkezett, amelyet a hazatérő migráns családok támasztottak életfeltételeik kedvezőbbé tétele érdekében. A magyarországi jövedelmeket ugyanis kezdettől fogva központi fekvésű telkek és ingatlanok vásárlására,³¹ azok kibővítésére, illetve új lakóházak építésére fordították. A lokális struktúrában támadt építőanyag-igényeket a nyomor miatt helyhez kötött téglavetők szolgálták ki.

A két csoportot (itthoniak és migránsok) gazdasági szinten a téglavetés kapcsolja össze. 1993–1994 táján már elkülönülni látszott a *téglavetők* és a (*tégla*)*vettetők* csoportja. A téglavetői munka nehéz, sáros, mindemellett alacsony presztízsű. A legnagyobb erőfeszítést a sár megdagasztása, formába gyúrása kívánja, a napon megszárított *fekete* téglaképzés már a munkafolyamat kényelmesebb fázisát jelenti. Az itthon maradtak által kitermelt téglamennyiség számottevő részét előzetes megállapodás vagy spontán döntés alapján a szintén borosnyói, de a *Magyarba* járó cigányok vásárolják fel. Az első szakaszt, a tényleges téglavetést a migráns csoport

³⁰ A tőketartalék sok esetben az útlevel kiváltásához és az első utazáshoz szükséges anyagi keretet jelentette. A mai viszonyokhoz képest a kommunizmus idején nem beszélhetünk *gazdag* borosnyói cigány családról.

³¹ Ezeket minden esetben városra költöző, vagy az öregek elhalása után onnan haza nem költöző magyar családoktól vásárolták fel.

az itthon maradt téglavetőkre bízta, a nehéz és időigényes fizikai munkát nem vállalják. A házépítéseikhez szükséges téglamennyiséget a falubeli-ektől így *feketén*, azaz kiégetetlenül vásárolják meg, lényegesen olcsóbb áron, mint a kiégetett, kész téglát. Ők megtehetik, hogy a mesterségnek csak azon részét folytassák (bár a többihez is értenek), amely kevesebb munkaráfordítással jár, viszont nagy az általa megtakarított haszon.³²

A rendszerváltozást követően a magyar gazdaságokban beindult restaurációs tendenciákhoz hasonló visszarendeződés (visszaparasztosodás) a borosnyói cigány lakosságnál nem volt tapasztalható, már csak azért sem, mivel a szocializmus évtizedei alatt a téglavetési gyakorlat eszköztára nem módosult számottevő mértékben, nem gépesítették a munkálatokat. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy ma ugyanazt a technológiát és ugyanazokat a munkaeszközöket használják a termeléshez, mint száz évvel korábban tették azt elődeik.

4. Soknak béhozta Magyarország a gazdagságot! Migráció

Kétségtelen, hogy Borosnyó cigány- és osztársadalmára jellemző markáns szegmentáltságot a Magyarországon munkát vállaló vagy üzletelő cigány családok váltották ki. Külföldi tevékenységük sokfélesége nem engedi meg, hogy időszakos kilépési gyakorlatukat a *munkamigráció* fogalmával fedjük le, inkább profitorientált technikákról lehet beszélni, a térbeli mobilitás alapján pedig megtervezett migrációs gyakorlatról.³³ Ez a csoport aktívnak tekinthető abban az értelemben, hogy a borosnyói cigányok meggazdagodásának képzete ennek sikeres tevékenysége nyomán indult be a regionális köztudatban. Az itthon maradottak – a téglavetők – ehhez a réteghez képest stagnáló gazdasági potenciálként jelennek meg a gazdasági struktúrában, ők sem építeni nem tudtak, sem autótvásárlásba nem bocsátkozhattak.

A külföldön megvalósított jövedelmek itthoni látványos befektetésével a migráns cigány családokhoz miszticizáló, gazdasági jólétet kieme-

³² Ha saját szükséglet kielégítését célozza meg ez a fajta tevékenységük, szinte feleannyiba kerül az építőanyag, mintha készen vásárolnák meg. Abban az esetben, ha eladásra szánják a téglát, hasznuk több mint megduplázódik.

³³ A munkamigráció már csak azért sem találó kifejezés, mivel a helyi magyar közvélemény szerint a kilépő cigányoknak a *munka bűdös*.

lő narratívumok kapcsolódnak az itthon maradottak és a magyar családok részéről. *Soknak béhozta Magyarország a gazdagságot. Villákat építenek, két-három kocsi az udvaron... nem házakot, hanem palotákat, itt a faluban hogy menyen lefelé... nem ilyen szerencsétlenség van, mind itt a gödrökbe.* (2) 1990 után hamarosan nemcsak az etnikumon belüli, de az etnikumközi szimbolikus versengés is élesedett a vendégmunkás/seftelő cigány családok gyors és látványos gazdasági *kiugrásával*: hazatérve nyugati típusú házak, villák építésébe kezdtek, ezzel egy időben autót vásároltak, és mindenféle eszközzel a közösség tudomására hozzák az őket övező jólétet.³⁴

Az itthon maradott családoknak csupán a téglavetésből ilyen beruházásokra nem futja, a meggazdagodás kizárólag *azoknak sikerült, akik járnak Magyarországot. Akik nem tudnak menni, még nem vótak, azok fődig szegények. Hozza három-négy kocsi, az haladás.* (2) Az aktív (migráns) csoporttal ellentétben az itthon maradottak tehetetlenek, a bizonytalan állami juttatásokra szorulnak: *most kapjuk azt a segídet, azt a szociált a néptanáctól – na de aztat négy hónapja nem kaptuk* (2), sok család számára ez az egyetlen megvalósítható jövedelem az esetleges *téglapénz* mellett. Úgy gondolják, hogy helyzetükből kimozdulást a Magyarországra való kiutazás lehetősége eredményezne, viszont hiányzik az első lépéshez, az utazáshoz szükséges pénzalap. (2)

A faluviszonylatban is nagyarányú kilépés a cigányok számára újfajta életstílus kialakítását eredményezte. Leglátványosabb³⁵ tőkegyarapodás abban az esetben érhető el, ha a család több időt – két-három hónapot – is kinn tartózkodik. *Ezek itt lenn nem voltak itthon három hónapig. Most*

³⁴ Például a mobiltelefon általános használatban van, és előfordul a digitális fényképezőgép és videokamera is a cigány családok technikai eszköztárában. A gazdasági tőke az adott társadalmi (nyilvános) kontextusban szimbolikus tőkeként funkcionál (bővebben lásd BOURDIEU, Pierre 1978, 379–401.).

³⁵ Korábban említettem, hogy a cigányok gazdasági mércéjének egyik alapja a *reprezentált jövedelem*, azaz a látványosan befektetett tőke. A cigányságra hatványozottan jellemző kulturális megnyilvánulásként kezelve a rivalizáló szándékú reprezentációs hajlamot, magam is elfogadtam alapként a reprezentált jövedelmeket a gazdasági hierarchia felállításakor. (Erre a cigánycsoportra nem jellemző az a típusú tőkefelhalmozás, amelyet a sátoros vagy vándorcigányok gyakoroltak aranytartalékok létrehozásával és bővítésével – lásd ACHIM, Viorel 2001, 232.) Az általános közvélemény a magyar és a cigány lakosság komparatív összevetésekor a cigányságot éppen a látványos tőkeberuházása miatt tartja gazdagabbnak a magyar lakoságnál, nem számolva a magyarok tartalékoló-felhalmozó életstratégiáival, a vagyon visszafogottabb reprezentációs formáival.

jöttek haza nemrég, 1 000 000 forintot hoztak! Már vissza is mentek. (3) Az üzletelő cigányok úgy számolnak, hogy az a családtag vagy ismerős, aki előttük már egy héttel korábban visszamegy, érkezésükre már kb. 80–100 000 forint készpénzzel (értsd: nyereséggel) rendelkezik. Hazatéréskor igen fontos szerepe van a reprezentációnak, a megszerzett jövedelmet kívánatos minél látványosabb befektetésre fordítani. Ilyenkor az anyagi fogyasztásban megmutatkozó presztízsfogyasztás révén hozzák tudomására a szűkebb környezetnek az elmúlt időszak gazdasági sikereit.³⁶ A magánvagyonnal való villogáson túlmenően erőteljes lokális cigány-identitással (azaz: *borosnyói cigány* identitással) szembesülünk, ami a helybéli magyar gazdákkal és a környező települések cigányaival szemben fogalmazódik meg: *Ezeknek nincs régi Daciájuk. Mind csak Logan, Cielo, Opel. A faluba itt nálunk van vagy öt Logan. Ejjsze Romániába még nincs ötven Logan, s öt van a borosnyói cigányoknak. A parasztok belé vannak feketedve az 1300-as Daciájukba.* (4)

A migráns életforma az esetlegesen itthon maradt családtagok életvitelét is meghatározza. Gyakoribb azonban, hogy az egész család kivetszi részét a jövedelemszerzésből. Gyerekeiket például egyes szülők nem hagyják magukra itthon, az iskolából elkéreztetik, és elviszik magukkal Magyarországra; itthon ilyen időszakokban senki sem marad.³⁷ Ha kicsi, a gyerekek Magyarországon semmi feladata nincs, *nézi a tévét, há mit csináljon, vár münköt haza.* (5) A nagyobbak és a felnőttek különböző időszaki munkákat végeznek, a férfiak közül többen az építkezéseknél segédmunkások, az asszonyok a kínai piacról felvásárolt portékával járják a várost vagy a környező falvakat.

A kulturális modellek adaptációja jelenlegi orientációjában is tükröződik azoknak a férfiaknak, akik a szocializmus idején állami munkahelyen dolgoztak: ők Magyarországon is arra törekednek, hogy lehetőleg állandó alkalmazást nyerjenek egy-egy vállalkozás körül kétkezi munkásként (ez a szerződés természetesen informális jellegű, azaz feketemunkát jelent). Ez a munkavállalás rendszeres és biztos jövedelmet feltételez az üzletelés bizonytalan sikerével szemben, de a tapasztalat azt mutatja, hogy az így megvalósított jövedelmek aránya lényegesen kisebb a *pénzből pénz*

³⁶ Vö. FÁBIÁN Zoltán – KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter 2000, 225–228.

³⁷ Több család az egész telet Magyarországon tölti. Haza huzamosabb időre csak akkor jönnek, ha beindult a téglaszезon.

csináló seftelők hasznához képest. A fiatalon bekapcsolódottak kizárólag a különböző portékák árusítására szakosodtak. Az egy hónap alatt megvalósított profit a munkások esetében személyenként legkevesebb nettó 70–80 000 forint. A piacozó cigányok ennél jóval többet, 150 000 forint körül (és fölött) keresnek.

A munkások és a seftelők mellett kiválni látszik egy gazdagabb csoport, amely Magyarországon autók viszonteladásából és egyéb, nem tisztázott eredetű jövedelmek felhalmozásából teremtett itthon kényelmesebb életfeltételeket magának. Maguk az *üzletelést* jelölik meg jövedelmük alapjának, az itthoni közvélemény viszont bizonyítékokat vél felfedezni valódi pénzszerzési technikáikra vonatkozóan: *Százaz, hogy kábítószert van a dologban. Akárhogy dolgozol, annyi pénzt nem tudsz összeszedni becsülettel munkával.* (6) *Prostitúcióval foglalkoznak. Összeszedik a fiatal leánykákat, s kinn futtatják őket. Nézd meg, mikor ők³⁸ itthon vannak, az út teli van fiatalokkal, mikor elmennek, alig lehet fiatal leánkákat látni.* (7)

Foglalkozástól függetlenül közös vonás a külföldre járó cigány családknál, hogy elvándorlásra nem gondolnak, a megszerzett tőkét kizárólag itthon fektetik be, leggyakrabban házépítésbe vagy a háztartás felszerelésének bővítésére fordítják.

Jól megfontolt szándékot tükröz az, hogy a kilépők hazatérve igyekeznek befektetni a megszerzett tőkét (a jövedelem teljes felélése csupán néhány „komolytan” család vagy egyén esetében fordul elő, nem jellemző a cigányság teljes vertikumára). Látványos térbeli terjeszkedésük beruházó magatartásuk folyamánya, annak a gazdasági döntésnek az eredménye, amely során állótőkévé kovácsolják a mozgatott anyagiakat. Elmondható tehát, hogy a vendégmunka és a külföldi ügyeskedés nem átmeneti, szezonális, felélhető jövedelmet jelent, hanem tartós anyagi stabilitást biztosít számukra, és a racionálisan megtervezett jövő gondos építgetésének folyamataként képeződik le.

A forintban mért jelentős bevétel mellett a téglavetés még mindig megkülönböztetett fontosságú a családi jövedelemstruktúra szempontjából. Említettem, hogy a saját ház építésére megrendelt téglát nem ők maguk gyúrnák, de a kiadások csökkentése érdekében maguk égetik ki.

³⁸ Az ők a leggazdagabbak, a Logan-tulajdonosok, azaz a *stricik* vagy a *cápák* jelölője.

A vállalkozó szelleműek a külföldi jövedelemszerzés szüneteiben itthon is tőkegyarapításra törekednek. Ennek rövid idő alatt bejárható útja az, hogy a feketén felvásárolt téglát kiegészítve a helyi téglapiachoz igazított árban eladják.³⁹

A házépítés vagy eladás céljára téglát égető csoportok mellett újabban megjelent egy cigányokból álló szűk forgalmazói réteg is, amely ezt a tevékenységet a seftelésből/égetésből származó jövedelem kiegészítése érdekében vállalja. Ennek a néhány személynek kiépült informális kapcsolatai vannak a megyén kívül is, és kapcsolathálójukat az informális gazdaság hatékony működtetésére fel is tudják használni. Fogalmuk van a tranzakció jogi-közgazdasági vonatkozásairól. Vállalják, hogy az írásos szerződésbe foglalt téglamennyiséget rövid időn belül előállítják. Ezután sorra járnak azokat a cigány családokat, akiknek kész termékük van, és megállapodnak az eladási árban. Az összeget a megrendelő egyben fizeti ki a forgalmazónak, aki a megfelelő részesedés levonása után kiosztja a termelőknek a megállapodás szerinti pénzüsszeget. A téglát előállító cigányok nyeresége abban áll, hogy egyszerre szabadulnak meg az árutól, amiért egy összegben kapják a fizetést; a megrendelő megtakarítja az utánajárást, amivel összegyűjtene 400–500 000 téglát; az ügylet lebonyolítója pedig a termelők felől lenyomja, a megrendelő oldalán megemeli az árat, az így adódó különbség pedig saját *tiszta nyeresége*. A forgalmazói státus (egyelőre) elfogadott a cigány közösségben, tevékenységének hasznát elismerik: *ismeretség kell hozzá... úgy csinálják, hogy mindenkinek megérje*. Ők a téglavetés körül kialakult informális gazdaság közvetítői, szerepük ezért kiemelt fontosságú.⁴⁰

Ez a fajta kapcsolati tőkére épülő vállalkozói magatartás teljes egészében összeegyeztethető a termelői-gazdálkodói habitussal, nem követeli a tevékenységek végleges különválasztását – maguk is égetnek feketén felvásárolt téglát saját bevétel érdekében –, csupán szezonális-alkalomszerű önállósulást feltételez, igény esetén válnak közvetítőkké.

³⁹ Az üzlet érzékeltetéseként: 10 000 téglát feketén 2004-ben 7 millió lejért vásároltak meg, 5 millióra hozattak fát és két nap alatt kiegészítették. A 10 000 téglát ennyi pénz- és energiaráfordítással már 20 millióért bocsáthatták áruba. (A kutatás évében az országos bruttó minimálbér Romániában 2 800 000 lej volt.)

⁴⁰ SZABÓ Á. Tőhötöm 2004, 122–144., a vesszőfonó cigányság strukturálódását elemezve fejti ki a különböző tevékenységek közt összekötő kapocsként működő közvetítők gazdasági szerepét.

5. Munka nélkül akar a cigán gazdagodni... Munkastratégiák és etikai összefüggések

Az itthon téglavetőként dolgozó cigányok tevékenysége szezonális. A nyári időszakra korlátozódó munkavégzés azt jelenti, hogy lényegében ekkor kell gondoskodniuk az egész évi jövedelmükről minél több téгла előállításával. Az erre az időszakra vonatkozó beszámolók a munka embertelenül nehéz jellegét, a nélkülözést és a megfeszített fizikai munka egészségre káros hatásait emelik ki. A téglavetéshez kapcsolódó legkellemesebb fázis az áruba bocsátás pillanata, és a lehető legkedvezőbb ár behajtása. Ezek a cigányok, mint mondják, nem mások becsapásával, hanem megfeszített becsületes munkával próbálnak megélhetést szerezni. Amikor épp nem az elcigányosodási félelmek tükröződnek a magyarok szegény cigányokkal kapcsolatos véleményében, a sajnálat jelenik meg a narratívumok szerző elveként. Amellett, hogy a faluban *becsületes embereknek* tartják a keményen dolgozó téglavetőket a lopás útján gazdagodó kilépőkhöz viszonyítva, e szegényebb csoport számlájára írják a magyar gazdák a sorozatos mezőlopásokat. A cigányok némelyike maga is beismeri, hogy a túlélés érdekében alkalmanként lopásra kényszerül. A téli tüzelőt szorultság esetén a szomszédos farakásból pótolják, de az is többször előfordul, hogy *oda-odamenyünk [a szomszéd faházához], s égy lécet, valamit, leszedünk rólla, s tesszük a tűzre... (1)*

Ezzel szemben a migráns csoport gyors, látványos meggazdagodását méltató narratívák kétkedéssel telítettek, a *Magyarba* járó cigányok illegális gazdasági-kereskedelmi tevékenységét emelik ki: *Máma elmennek, mán egy hét múlva jönnek haza. Ilyen sok pénzzel. [Mit csinálnak ők ott?] – Falaznak. [Kőművesmunkával foglalkoznak?] Falaznak – azt jelenti, hogy lopnak. Maga a ruhát – vagy nem tudom mit, egy cipőt – elad ötezer forintért, s úgy es van, hogy eladja tízezer forintért. Magának ügyes mindegy. S ebből ők nyernek. [...] Amit vesznek ötszázétt, ezerétt, eladják még húszezerétt is – vannak ezek a kávéfőzők, ezek a finom dolgok, van, hogy megveszik ötezerétt s eladják tizenötezerétt, ötvenezer forintért is. (8)*

A hosszabb ideje kinn dolgozó árusok magyarországi tevékenységi körzetükben kiépített kapcsolathálóval rendelkeznek, ez a társadalmi háttérbiztosítás nemcsak a városon belülre, hanem a környező településekre is kiterjed. Egy román kutató társadalomtörténeti jellegű művében erre

vonatkozóan a cigány etnikumról úgy beszél, mint amely kiválóan elsajátította a „szociális önvédelem szabályait”.⁴¹

Bevallásuk szerint üzleti sikereiket a vásárló tudatlanságának, megtéveszthetőségének, illetve saját talpraesettségüknek köszönhetik. A vásárlói oldalról tanúsított bizalom az üzletelő cigány részéről ravasz számítás-sal, előre kigondolt manipulációval, kipróbált üzleti stratégiával ütközik. *Vannak kliensek, akik csak hozzám jönnek, ha valami kell. Az öcsémtől nem vettek, pedig ugyanazt árulta; a vénasszony egy fél napig keresett, me megbízott bennem, azelőtt is tőlem vett. Félt, nehogy átverjék... így osztán átvertem én.* (9) Az üzleti siker titka az áru minőségében, az „eredeti” árukínálatban, de legfőképpen a jó emberismeretben rejlik: [Mennyibe adjátok a szőnyeget?] *Kit hogy lehet behúzni. Már látszik az emberről, lehet-e vele üzletelni. Mikor szóba álltál vele, már meg van fogva. Ott a pénztárcát ki kell üríteni.* [Hol veszitek a portékát?] *Józsefvárosba a piacon. [...] Hazudunk, mondjuk, hogy erdélyi, eredeti kolozsvári gyapjú, közbe kínai. Honnan tudja, hogy mi az? Örvend, hogy olesón megkapja.* (9) A vallomást tevő 20 éves fiatalember ilyen tevékenységgel már összegyűjtötte egy új autó árát, jelenleg házépítésbe szeretne fogni. Vállalkozása a családon belül sem példa nélküli, két fiútestvére ugyanezt a jövőorientált tőkeszerző/felhalmozó stratégiát követi (és a szülők úgyszintén).

A sikeres, előrelépő üzleti modell ellenpéldájaként M. (31 éves) helyzetét vázolom. Ő azon kevesek közé tartozik, akik baráti kölcsön felvételével abba hagyhatták a téglavetést és kiutazhattak Magyarországra szerencsét próbálni. Több éves kereskedése után sem tud számottevő eredményt felmutatni. M. a pillanatnyi szükségletek kielégítését tekintette elsődleges céljának, ő a felélő-pazarló életvitel megtestesítője. Mivel tartózkodási idejét 2003-ban több mint egy hónappal túllépte, egy évre kitiltották az országból. Ezalatt az év alatt anyagilag visszasüllyedt korábbi állapotába.

M. a piacon vásárolt eszközökkel kereskedett. Üzletelő technikájáról és sikertelenségének okáról maga vall: *Én nagyon sokat csináltam, egy hónapba 150–200 ezeret. Csak nagy huligán vagyok, ilyen finom cigiket szívtam, még ammellett pókerozni, én abba vótam bele... család nincs, tudod.* (10)

⁴¹ ACHIM, Viorel 2001, 239.

A piacozás etikája a cigányok, így a borosnyói cigányok értelmezésében is megköveteli, hogy az üzletelés révén „győzelmet arassanak a gögös parasztok felett.”⁴² *Vettem a tápcsőt [távcsőt] 800 forintért, érted-é. Eladtam izé, darabját nyolcér [nyolc ezerért], hétér, öté, négyé, háromé, kettőért is adtam, mikor megszorultam, tudod.*

[Hol szoktál bevásárolni?] *A józsefvárosi piacon. [...] Három lámpát vettem, vettem tíz bicskát, vettem két tápcsövet [távcsövet], de ilyen drágák, hogy digitális, tudod; nem digitális, nem eredeti, csak hogy ilyen számok vótak benne az ablakba. Azt mondtam nekik, hogy bemérik a kilométert, digitális. Há menyek, két srác be van ülve az autóba, bekopogok: Heló fiúk! Szevasz. Olcsójános vagyok, mondom, haver. Há mit áruasz, aszongya – jó, komoly srácok voltak. Mondom, ide [a kebelébe] be vót téve két távcső, ki se látszottak, megmutattam nekik: Vigyázz, mondom, ez nem olyan, amilyeneket szoktunk árulni, mondom, ez digitális. Belenéz, meglátta a számokat benne: mennyi? Húsz rupó, haver. Á, azt mondja, sok. Mennyit dobálsz érte? Aszongya, tizenkettő jó? Megnyerted, szerencsés vagy! Fizesd ki.*

Menyek, a másikat eladtam nyolcért. Eladtam a tíz bicskát ezerbe, a három lámpát öt-hat ezerbe. Már hol voltam? A Tiszába, van egy nagy vendéglő, oda csak románok járnak. Oda ültem, ahol van a zenegép; az le volt foglalva. Dreher sör, Unicum, Marlboro cigi... akkor nap elment tizennyolc ezer. (10)

A saját életszervezésüket determináló cigány mentalitás és identitás vállalása a 46 éves G.-vel készített interjúban világosan megjelenik. Bár állami munkahelyen megalapozott és Magyarországon szerzett stabil anyagi háttérrel rendelkezik, úgy véli, hogy a cigány munkaetika és ügyeskedő hajlam nem biztosíthat olyan típusú szilárd jövőt a falu cigány lakossága számára, mint a magyar gazdák, a *parasztok* esetében. Érvelését érdemes hosszabban idézni: [A cigányok vagy a magyarok gazdagabbak?] *Hát vannak a magyarok közt es, de vannak a cigányok közt es. De mindenesetre a magyarok es jobban vannak. A magyarok mindig jobban es vótak, csak a cigánnak van valamije... a magyar embernek megvan, míg a világ az alapja a fődektől elkezdve, minden. Azért biztos*

⁴² Lásd Michael Sinclair Stewartnak az általa *Harangosnak* nevezett cigánytelep szociálintropológiai bemutatásáról szóló disszertációját. STEWART, Michael Sinclair 1994. Lásd még PRÓNAI Csaba 1995, 123.

kenyere van, mind iskola szempontjából egy olyan fontos nagy alapja van, ami megbízható. Ezeknek [a cigányoknak] általában na ugye meg vannak valamennyire anyagilag terjeszkedve, de egy pár év változást hoz azétt... csak a cigán cigánnak marad... csak újból visszakerülne az ember, csak na már mindenkinek valami alapja van, meg tud indulni, de azétt a magyar másképpen van. Hát az iskola szempontokból, a munkahelyek szempontokból, az azé megin más. Ez mindenütt így van. Mindenütt mindenütt, csak annyi, hogy a magyarnak míg a világ vót s míg a világ marad, de a cigánnak hamarosan ma van s hónap nincs. [S ha földet vennének a cigányok?] Há akkor se tudják annyit művelni s annyit rea áldozni a földre, mind a magyar ember, me a magyar ember úgy született s az annak született... de nem törődik az, munka nélkül akar a cigán gazdagodni s élni, hogy őszinte legyen az ember! Azt gondolja, hogy az úgy fog gazdálkodni, mind a magyar ember? Az soha se! Inkább kiadja másiknak, harmadiknak, hogy dolgozza meg s utoljára felszedi a járandót rólla s ott van. Vannak ilyenek. Neki csak pénz kell, a cigánnak. Legyen minél több... (11) A cigány etnikumú adatközlő itt a vendégmunka során szerzett jövedelmek átmenetiségére, a pillanatnyi szükségletek kielégítését megcélzó jellegére, elfogyaszthatóságára, felélhetőségére utal. Úgy véli, a magyar lakosság stabil gazdasági helyzetét hosszú távon a földtulajdon és a földcentrikus, önellátó gazdálkodási stratégiák, a hagyományos paraszti munkaetika, valamint az oktatás nyújtotta előnyök kihasználása teszi lehetővé.

Michael Stewart több írásában tárgyalja a cigányok munkaetikáját. Lényeges megállapítása, hogy a munkának körükben sajátos éthosza van, ez szorosan kötődik a piacozáshoz, az általa kutatott csoport esetében különösen a lóvásárhoz. A kereskedésből származó pénz amellett, hogy az átvert parasztok fölötti szimbolikus győzelem bizonyítéka, *nyereményként*, tiszta jövedelemként értelmezett, és mint ilyent, ideális eszköznek tekintik más cigányokkal kötött testvériség kialakításához.⁴³ Borosnyón ezzel a közösségi jelleggel ellentétben nagy mértékű önállósulás és individualizáció, a családok szintjén fokozott tőkekoncentráció jellemző; a cigányok közösségisége, egységessége kizárólag a magyarokkal való szimbolikus oppozícióban fogalmazódik meg. A mindennapi társadalmi-gazdasági szoros kapcsolatokon alapuló közösség a

⁴³ STEWART, Michael Sinclair 1994, 139–163, 191–205.

hosszabb-rövidebb ideig tartó kilépés miatt veszített szociális koherenciájából. A stewarti kapcsolatépítésnek ezért nem található említhető példája, mivel a haszon a borosnyói cigányoknál a magyar lakossághoz hasonló egyéni/családi célokat szolgál.

6. *Kéz kezet mos...* A tevékenységek legalitása és a láthatatlan jövedelmek

A modern piacgazdasági viszonyok közt a munkaerő azon része, amelyet nem sikerül törvényes munkakeretek között lekötni és a tőkés gazdaságba integrálni, az ún. informális szektorban találja magát. Ez a gazdaság kívül esik az államilag monitorizált tevékenységek rendszeréből, jövedelmei ezért nem adózottak, láthatatlanok. A láthatatlan gazdaság jellemző aspektusai: mikrovállalatok (akár családi vállalatok) alacsony szintű tőkés beruházásokkal; az igen magas fokú munkaintenzitás; a vállalkozások gyakran családi jellegűek és a rokonsági vagy a személyi függés viszonyai jellemzik; a foglalkoztatottság bizonytalan és időleges; a szakképzettség és a termelékenység alacsony színvonalú; a jövedelmek alacsonyak és rendszertelenek.⁴⁴

Téglatermelői gyakorlatukkal a borosnyói cigányok ebbe a kategóriába sorolható tevékenységet folytatnak. A helyi adminisztráció azonban helyi szinten kiváltságos jogot biztosít számukra a községi földek kitermelését illetően, az elnéző magatartást a cigányok rendszeresen magas szavazati aránnyal hálálják meg. [Volt-e hátrányos megkülönböztetés azért, mert cigányok?] *Ugyan semmi, még a néptanács es annak örvend, hogy itt a sok cigányság, s hogy mindig őt válasszák meg... a polgármestert. Hát igen, met ha a magyaroktól függne, már sokszor le volna váltva.* [A cigányok mért választják?] *Me szeretik. Szeretik, me barátságos ember, jóindulatú ember, tényleg segítőkész. Úgy egyet érez mindenkivel, az emberekkel. S lehet, hogy itt szorultak az emberek több segítségre, nem a magyarok, s többet hajolt utánuk. S viszont az olyan, hogy kéz kezet mos.* (11, 12)

Politikai vonzatoktól eltekintve az ebben a gazdaságban folytatott rejtett jövedelmű tünékeny tevékenységek ellenére nem beszélhetünk

⁴⁴ TÓTH Pál 1998, 179–180.

parazita jellegű gazdálkodási formáról, részben azért, mert valójában értékteremtő, termelő tevékenységről van szó, másrészt azért, mert olyan szolgáltatást biztosítanak általa, amely iránt valódi kereslet tapasztalható.⁴⁵ A falu magyar lakói legalábbis addig nyugodtak, amíg a cigányok vet(het)ik a téglát, és nem kényszerülnek tömegesen a magyarok természet/tenyésztett javait megdézsmálni. Fenyegető veszélyként érzékelik az országos politikai átstrukturálódást és az EU-s normák bevezetését: *Szegényeknek már csak ez maradt, ez a téglavetés, ha ezt betiltják, akkor nem tudom, mi lesz velük.* A téglavetés lokális és regionális gazdaságba való teljes integrációját bizonyítja, hogy itt nem számolnak a téglá iránti kereslet esetleges csökkenésével, a tradicionális mesterség eltűnését inkább a politikai-jogi feltételek szigorodásával vélik bekövetkezendőnek.

A kilépést választó csoportok aktivitásának legális részét az ideiglenes tartózkodási engedély képezi. Az építkezések körül vagy egyéb szakmában dolgozók közül senki sem rendelkezik munkavállalási engedéllyel. A budapesti Váci utcában vagy más városokban és falvakban a különféle portékákkal üzletelő-seftelő cigányok állandó stresszben élnek a hatóságok zaklatásai miatt, forgalmazói engedéllyel természetesen ők sem rendelkeznek. A ritka kitiltások magyarázata a sikeresen gyakorolt rejtőzködő magatartás. Többen utaltak arra is, hogy kiépült kapcsolathálójuk, különböző beosztású megbízható ismerőseik vannak a hatósági szerveknél, akiknek módjukban áll *elintézni* az esetleges szankciók lefolyását.

Az üzletelő tevékenység a téglavetéssel ellentétben egyértelműen negatív megítélés alá esik a közvélemény részéről, hisz még a vásárlók számára is nyilvánvaló, hogy nem termelő jellegű, hanem nyereszkesítő-pénzforgató technikáról van szó, aminek sikeréhez éppen vásárlás által járul hozzá a (gyanútlan?) társadalom. Ebben az értelemben ez a fajta piacozás nem az áruforgalom lebonyolítási aktusaként jelent társadalmilag is hasznos tevékenységet, hanem az emberek átverésén alapuló élősködő gazdasági tevékenységnek minősül.

Ha a borosnyói cigány csoportok munkaerőpiaci státusát vizsgáljuk, a bejelentett és megadóztatott jövedelmek alapján valamennyiüket az inaktív kategóriába sorolhatjuk.⁴⁶ Valójában minden három-négytagú család

⁴⁵ Vö. TÓTH Pál 1998, 181.

⁴⁶ Ez arányaiiban megfelel a cigányok országos szakképzettségi mutatóinak. Az 1992-ben végzett felmérés szerint a romániai cigányok 80%-a szakképzetlen. ZAMFIR, Elena – ZAMFIR, Cătălin 1993.

rendelkezik legalább két aktív keresővel, akik tevékenységükkel elkerülik az adórendszer vonatkozásait, megvalósított és felhalmozott bevételeik pedig egyértelműen a nyilvántartások alól kieső feketegazdaságból származó láthatatlan jövedelmek. Ide sorolhatók az itthon maradtak által végzett téglavetés (ami után nem fizetnek az állami kasszába adót), gyűjtögetés, magyar családoknál végzett alkalmi háztáji munkák (hosszabb távú patrónus–kliens viszonyról a magyar–cigány csoportok között nincs tudomásom), és a külföldön végzett feketemunka és illegális árusítás egyaránt.

A pusztta megélhetés, vagy a tőkekoncentráció érdekében végzett tevékenységek az informális szektorban számos, változatos megoldást kínálnak. A választott technikától függően a falusi cigányság alosztályokra osztott, hierarchizált és többé-kevésbé sorba rendezett tömeggé változott, amely csak kívülről nézve tűnik egységesnek.⁴⁷

7. A téglavetés társadalmi kontextusa – az etnikai identitás(ok) leképeződése

7.1. *Eredeti, töről vágott cigányok nem vagyunk...*

A cigány lakosság részéről megnyilvánuló tendencia asszimilációs természetű. Bevallottan vagy tagadva, valamennyi cigány csoport társadalmi szintű törekvése a magyar etnikumhoz való tartozás elfogadottá tételére és szimbolikus megerősítésére irányul.

A magyar nemzethez és a helyi magyar lakossághoz való tartozás képzele presztízsértékű a falu cigányai számára. A cigány–magyar együttélési viszonyt kísérő egyoldalú asszimilációs szándékot a székelyföldi cigányság helyzetét leíró tanulmányukban Biró és Oláh *beépülő modell*nek nevezték.⁴⁸ Stewart már teljesen integrálódottaknak nevezi azokat, akik megpróbálnak a nem cigányokhoz (a magyarokhoz) hasonlóan élni, és letagadják cigány származásukat.⁴⁹ Az általa kutatott közösség esetében erőteljes oláh-cigány öntudatról és tradícióról beszél, ahol az asszimilációs szándék egyenértékű az öröklött kulturális miliónek – az oláh-cigány

⁴⁷ Vö. TÓTH Pál 1998, 184.

⁴⁸ BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor 2002, 42.

⁴⁹ STEWART, Michael Sinclair 1994, 30.

kultúrának – a tagadásával. Ezzel szemben Nagyborosnyón a több generációra visszanyúló akkulturáció általános, a nem cigányokra jellemző életmód korai adaptálása, és a cigány származás tagadása. Stewart érvelésének fényében a borosnyói cigányok 70–80 százaléka teljesen integrálódottnak lenne tekinthető, ez a terminus azonban nem fedi a lokális valóságot; a cigányokat tekintve inkább közeledésről lehet beszélni, mint részleges vagy teljes társadalmi-kulturális integrációról.

A borosnyói magyar közösség legnagyobb szociális problémája a lokális identitások összetételi arányának strukturális megváltozása, az egykor kisebbségi cigány etnikum fokozódó dominanciája. A cigányok számával kapcsolatban Borosnyón is, akárcsak más települések esetében a félrevezető hivatalos statisztikai mutatók mellett csak szóbeli közlésekre, illetve az ezekből kirajzolódó (nem hivatalos) etnikai térképre szorítkozhatunk.⁵⁰ Valamennyi helyzetértékelés alapján a 20. század második harmadától kezdődően a cigány közösségben meredek demográfiai felívelés következett be, ezzel párhuzamosan, az akkulturációs mechanizmus mentén haladt a többségi magyar identitás vállalása. Cigány perspektívából szemlélve a jelenlegi népesedési folyamatokat, „ha egyáltalán »kérdés« vetődik fel, az a »gázsokérdés«”.⁵¹

Az eredettel kapcsolatosan többen a környező falvakat jelölték meg kibocsátó közegnek, amelyekben jelenleg is feltűnően sok cigány él. Márkás tendencia a magyar ősre való genealógiai visszavezetés, a keverék származás hangoztatása, és a nem tiszta (nem sátoros) cigány identitás építése: *A cigányok egy része Angyalosról, a mi szüleink Márkosfalváról származtak, ezek mind rókonságba vannak, mind magyar emberektől kezdtek származni. S akkor az egyik hanyagabb vót, a másik ilyen cigány nőt vett el feleségül, és így maradtak, ilyen fele cigánynak s fele magyarnak. Ezek a feltételek vannak minálunk. Ezért gondoljuk mi magunkot, hogy olyan keverékfélék vagyunk... eredeti töről vágott cigányok nem vagyunk, egyik ilyen, a másik olyan... felemás.* (11)

Sokan tudják, hogy a 20. század derekán a cigányok a falu periférikus térrészén álló közös telepen éltek, ez után kezdődött meg a stratégiailag nagy fontosságú (számukra szimbolikus jelentőségű) terekre, a faluba és főleg a főút mellé való beköltözés, amit az iparosodó városok munkásigé-

⁵⁰ FÜLPESI Gyula – KISS Dénes 2001, 6.

⁵¹ STEWART, Michael Sinclair 1994, 11.

nyeire válaszoló székely lakosság urbánus környezetbe költözése és ezzel egy időben a természetes kiöregedés segített elő, gyorsított fel. *Ott benn, benn a Cigányrét... vót egy nagy terület nekik, ott laktak, egy tófészek vót, s mind ott laktak ezek a borosnyói cigányok, osztán kicsidenként kerültek ki a központba, a faluba, ide-oda, azért egyrésztől mondjuk azt, hogy szegényebbek vótak annak idején, hogy nem mind most, hogy úgy el vannak gazdagodva, hogy egyik itt s a másik... maholnap meg se ismeri a cigánt, annyira el vannak gazdagodva.* (11)

Az identitás megkonstruálása csoportfüggő, meghatározásában nagy vonalakban két ellentétes törekvés érvényesül, azonban minden csoport öndefiníciója helyzetfüggő. A szegények részéről az adaptálódási hajlam mutatkozik meg, amit a magyar önazonosság vállalásában és indokolatlanul gyakori hangoztatásában érzékelhetünk. Választásuk a gazdaságilag periférikus helyzetet igyekszik a sűrűn szóvá tett kulturális mintakövetéssel szimbolikusan kárpótolni. A mindennapi belső kommunikációban, illetve a vásárok megkötésekor azonban előtérbe helyezik *szegény cigány* identitásukat a más etnikumú vevő emberségére építkezve. A más környezetben élő nem cigány lakosokat egymás közt egyszerűen *magyaroknak* nevezik, ezáltal implicit módon utalnak saját egyéb – nem magyar – nemzetiségükre.

Bár nem őriznek tipikus kulturális jegyeket (pl. jellegzetes viseletet, nyelvet), a gazdagok számára könnyebben vállalható a cigány identitás, ők a cigány jellem pozitív értékeit emelik ki (pl. ravaszság, amellyel túljárnak a parasztok eszén), amely révén meggazdagodhattak. Ez a cigány csoport sem osztja a magyarok elcigányosodással kapcsolatos félelmeit, nézeteit, s kiemelik, hogy a cigányok kifejezetten törekednek a magyarokéhoz hasonló kulturális szintre való emelkedésre: *Ki vannak művelődve má a nagyja. Nincs annyi baj, nincs annyi bétörés, nincs annyi lopás, nincs annyi nehézség, me mindenki el van foglalva a pénzzel, a mindennapi kenyérrel, a hajsza után célja van, másabbak lettek.* Ezt a megengedő viszonyt később ugyanaz a cigány nemzetiségű informátor meg is kérdőjelezi, s a cigányokra irányuló kizárási technikák legitimitását nem vonja kétségbe: *Borosnyó s Gelence, Kovászna megyébe ezen a két helyen van a legtöbb cigány. De akármilyen művelődés, akármilyen... valamennyire csak cigányok vagyunk.* (11)

A falu belső tereinek etnikai homogenitása a rendszerváltozás után rohamosan megbomlott, s egy térbelileg és társadalmilag marginalizált

etnikum törekszik beépülni, etnikailag egynemű teret létrehozni. A több pénzzel rendelkező cigány családok igyekeznek beköltözni a központi lakóházakba. A szegény családok törekvése ezzel megegyező, a központban álló egykori gyógyszerár épületét például cigányok lakják – bármiféle engedély nélkül, ugyanígy a rendőrség tömbházának egyik szárnyát is. A magyar lakosság az, amely rosszállóan figyeli a központ etnikai átrendeződését és az ott folyó destruktív megnyilvánulásokat, épületrombolást (*lelakták a gyógyszerár szép épületét*). A központ feltöltésével megszűnik a cigányok korábbi térbeli kirekesztése, a magyarokkal közös nyelvet és a közös vallást azokkal közös térben igyekeznek közösen használni és megélni. A falu centrumára irányuló térhasználati módosulásnak egy kifele irányuló tendenciája is fokozottan előtérbe kerül, ez azoknak az utcarészeknek a folyamatos bővülése, szélesedése, amelyekbe a meggazdagodott cigány családok új házakat építenek.⁵²

Elfogadhatatlan a magyarok szempontjából a cigányok azon törekvése, amely során magukat magyarként határozzák meg. Ezt többnyire az anyanyelv megjelölésével bizonyítják: *Mi magyarok vagyunk, há te nem vagy magyar? Én nem tudok cigányul!* (1) Jelentős hányaduk még felekezeti szinten is a magyar lakossággal képez homogén (református) egyházközösséget.

A B. család például személyes dokumentumaira hivatkozva bizonyítja a magyar nemzethez tartozását, gyanúsításként értelmezik és tiltakoznak az esetleges cigány identitás gondolata ellen: [Milyen nemzetiségűnek vallják magukat? Magyar, román?... cigány?] *Magyar! Buletinbe látott, hogy írja cigán? Há magyar. Há nekem a izébe úgy van írva: magyar. A buletinbe es, a livrétbe es, s a keresztlevélbe es.*⁵³ *Természetes dolog. Cigányul nem tudunk – maga tud-é? [Én nem.] – Én se. Ez így van.* (1) Arra nézve, hogy még számukra sem teljesen egyértelmű a magyar identitás, és még nem történt meg teljesen a magyar önazonosság mentális adaptációja és beépítése, jó példák azok az egymás közti perlekedések, amelyek során ezek a „magyarok” cigányozzák egymást. A külföldre járó családok meggazdagodása azért teremt frusztráltságot és vált ki irigyke-

⁵² Korond példáján ugyanez a tapasztalat. Lásd BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna 2002, 137–169.

⁵³ A személyes dokumentumok közül a keresztlevélben és a személyi igazolványban (*buletin*) nincs feltüntetve a nemzetiség, csak a kötelező katonai szolgálat letöltését igazoló dokumentumban (*livrét*).

déssel telített vegyes érzelmeket, mert tudják: azok is ugyanolyan cigányok, mint az itthon maradt szegény társaik.

– [Ezek a gazdagok... magyarok vagy románok?]

– *Cigányok, min mü!*

– [De maguk nem cigányok...]

– *Magyar cigányok.*

– (szomszéd) *Nem vagy sátoros, hogy legyél cigán! Eredeti magyar vagy, a buletinodba azt írja: magyar. Milyen véred van?*

– *Há piross.*

– (szomszéd) *S a magyarnak, románnak milyen van?*

Az identitás társadalmi térbe való kivetítéseként a pénzesebb cigány családok a magyar háztartások mintájára székely kapuk állításával reprezentálják választott etnikai identitásukat, a magyart.⁵⁴ A székely kapu a lokális társadalmi integráció és az anyagi jólét szimbóluma is egyben.⁵⁵ A kapu mint identitásjelölő objektum ezzel elveszti szimbolikus jelentőségét, elterjedése a cigány lakosságnál a magyarok szempontjából visszautasított, de folyamatban lévő jelenség.

7.2. *Mind cigán, drága...*

A téglavetés gyakorlata egy idős cigány család szerint kizárólag rájuk, cigányokra korlátozódott, magyar ember régebb sem és most sem foglalkozik ezzel. [Sokan foglalkoznak?] *Sokan. Téglavetők ezek.* [S csak magyarok vagy cigányok?] *Cigán, mind cigán vót drága.* (13) Ezzel egybehangzó a magyarok álláspontja, mely szerint a cigányok bármilyen házat építenek, és bármilyen kaput állítanak eléje, akkor is cigányok maradnak a mentalitás és az erkölcsi érzék, valamint a gazdálkodási formák, a háztartás és az életszervezés szempontjai alapján.⁵⁶

Borosnyó cigány közösségeinek magyarként való elfogadása mindeddig nem történt meg, és minden jel arra mutat, hogy nem is fog megtörténni az etnikumok közt húzódó társadalmi és kulturális szakadék miatt,

⁵⁴ Az identitás vállalásának szituáció-függősége a gazdag csoportnál is helytálló. Gazdaságuk fitogtatása közben a narratívumok szintjén ők vérbeli cigányok, akik átverik és ezáltal gazdaságilag túlszárnyalják a magyarokat. Ezzel szemben egy-egy magángazdaság arculatának kialakításakor érzékenyen figyelnek az identitás kinyilvánítására: a külső jegyek itt a magyar önazonosságot kell tükrözzék.

⁵⁵ KOTICS József 1999, 128–129; POZSONY Ferenc 2002, 98–99.

⁵⁶ Foglalkozás szempontjából például nem történt jelentős változás az elmúlt száz évben, ugyanúgy a téglavetés juttatja bevételhez a cigány lakosság jelentős hányadát.

nem közelíti az egymás mellett élő nemzetiségeket az a tényként megfogalmazott vélemény sem, hogy *mind művelt iskolások a cigányok, a régi-régi cigán szokást kezdik hagyni.* (11)

Összefoglalva elmondható, hogy az együttélési technikák a két etnikum részéről másként nyilvánulnak meg, sőt a gazdaságilag eltérő háttérrel rendelkező cigány csoportok is sajátos módon élnek meg az etnikumközi viszonyt. A magyarok részéről következetes szegregálódási törekvés nyilvánul meg, a szegényebb cigány családok fokozottan asszimilációs, integrációs hajlamúak, a tehetősebb cigányok nagyobb arányban vállalják cigány identitásukat, és folyamatos szimbolikus rivalizációt folytatnak, amikor javaikat a magyarok gazdaságaival hasonlítják össze. Mivel a cigány lakosság által űzött mesterség a magyarok önálló gazdasági berendezkedésétől alapjaiban elütött, az egymás mellett élés más székely falvakhoz hasonló⁵⁷ gazdasági együttműködésre, szimbiózisra nem teremtett feltételeket, ezáltal az etnikai jegyekre irányuló távolságtartás gazdasági szinten is konszolidálódott.

8. A falu etnikai térszerkezete. Közösségi modellek

A falu cigány családok által lakott tereit lényegében két nagyobb egység öleli fel. A legsajátságosabb, jól körülhatárolható cigányok lakta térrész a falun belül minden kétséget kizáróan a jelen dolgozatban többször emlegetett Cigányréty vagy *gödrök*.

A territoriális integráció útjára lépett cigány családok a falu minden utcáját lakják, a központ és a fő utca tereinek birtoklását pedig feltűnően sokan tűzték célul. Annak ellenére, hogy az anyagilag jobb helyzetű családok nem alkotnak kompakt egységet a belső struktúrában, azaz szétszórtan vannak jelen az utca etnikai térképén, életmódjukban több közös vonás is fellelhető, amelyek elütnek a körvonalazhatóbb közösségi szellemben élő cigányrétyi családok életszervezési mintáitól, és indokot szolgáltatnak arra, hogy a *gödrök* cigányaival szembeállítható közösségként definiáljuk őket.

⁵⁷ Vö. a homoródalmási példával: OLÁH Sándor 2004a, 227–237.

8.1. Kompakt közösség

A Cigányréten a 8–10 vályog- és faház esetleges összevisszaságban épült, kerítés nem választja el azokat egymástól. Egymás ingó és ingatlan tulajdonát, a gazdaságok határait és a tulajdonviszonyokat a közös tudás révén tartják számon. Így minden itt lakó tudatában van a szomszédos telkek ténylegesen rögzítetlen határvonalainak, amelyeknek átlépése, figyelmen kívül hagyása azonban rendszerint nem ütközik elítélő magatartásba.⁵⁸ Bár minden családnak megvan a maga ajtóeleje, a tagolatlan tereket közösen használják: *Minek tegyünk kerítést? Hogy válasszuk el egymást? Úgyes tudjuk, ki hol lakik.* A közös területen élők közti társas viszony meghatározott körvonalú gazdasági közösséget jelent, egyfajta nagycsaládi integrációs formát is feltételez egyben.

Az itt élő cigánycsoportra jellegzetes közösségi életmód jellemző, a térhasználathoz hasonlóan egymás tárgykészletét, munkaeszközeit is szabadon, olykor kéretlenül használják.⁵⁹ A kicsi, átlátható közösségben a nyilvánosság előtt zajlik a kisebb-nagyobb volumenű téglavásár, amelyből rendszerint szimbolikus részesedést, szeszes italban számított áldomást követelnek a közelebbi-távolabbi szomszédok is maguknak. A téglavetésben igen ritkán, az eladás fázisában és a téglák számolásában, a megrendelő autójára/szekerére való felrakásnál annál inkább törekszenek segítséget nyújtani. Ebben a hozzáállásban a közösségi segítségnyújtáson túlmenően az áldomás bebiztosításának a szándékát látom. Az üzletkötések bizonytalanságának egyik stratégiai megnyilvánulása, hogy nem, vagy nem szívesen kölcsönöznek egymásnak kisebb pénzüsszegeket. A kézhez kapott összegből vásárolt alkohol messzemenően a kollektivitás kifejezője lehet, míg magával a pénzzel minden háztartásban úgy gazdálkodnak, hogy tudják: senkire sem számíthatnak utánpótlás tekintetében.

Az itt élők a szolid csoporttudat mellett reménykedve ábrándoznak arról, hogy valamikor ők is kiköltözhetnek a főútra, megszabadulva a gödrökbe szorult nyomortól és az itt élők többszörösen hátrányos helyzetétől, stigmájától.

⁵⁸ Az egységes mentális térképen az általuk belakott terület közös használatban van.

⁵⁹ Ez vonatkozik a téglavetésnél használt eszközökre, és más jellegű tárgyakra is. Szemtanúként tapasztaltam, hogy a többszöri visszatértemkor „belépőnek” szánt pálinkát Bódi A. az otthon nem tartózkodó egyik szomszéd házából hozott poharakba töltötte, amelyeket használat után mosatlanul vitt vissza és tett a helyükre. A helyzet érdekessége, hogy ekkor a Bódiék háza előtt álltunk, ahonnan sokkal hamarabb hozhatott volna pálinkáspoharat.

8.2. Diaszpóra. Cigányok a falu belső tereiben

A *falusi cigányok* a fenti csoporttól nemcsak térben különülnek el; ennél hangsúlyosabb jellemvonás a sajátos életminta-követésük. Ők külföldi és itthoni keresetüknek köszönhetően sokkal jobb anyagi helyzetben élnek, mint a fentebb tárgyalt cigány etnikumú falustársaik. Az időszaki migráció sok család számára a kétlaki életmódra való berendezkedést hozta magával. A két csoport közti gazdasági szakadékon túlmenően ennek a térbeli és időbeli kimozdulásnak tulajdonítható az a kulturális távolság, amely a mindennapi gyakorlatban nyilvánul meg. A huzamos távöltartózkodás miatt leépülőben vannak a szociális-gazdasági kapcsolatok, és csupán azon családok között marad fenn, amelyek ugyanazt az életstratégiát követik, vagy amelyekkel komplementer viszonyt⁶⁰ építettek ki. A Magyarországon dolgozók gyakran üzennek hazatérő borosnyóiaktól családtagjaiknak, rajtuk keresztül akár apróbb küldeményeket, pénzt is juttatnak haza. A nem minden esetben reciprok segítségnyújtás munkaszerzés és -vállalás esetén is megnyilvánul: többen beszervezték rokonait, közeli ismerőseiket a fekete vendégmunka hálózatába, illetve alapvető eligazítást nyújtottak a piacozás feltételeit és lehetőségeit illetően a kezdő, társadalmilag közeli kötelékben álló falustársaknak.

Bár valamiféle közösségi kohézióról, együvé tartozásról, a szegény cigányoktól elkülönítő szegregációs tendenciáról lehet beszélni az ebbe a csoportba sorolt családokban, a köztük fennálló viszony inkább nagyon látványos, ismétlődően megfogalmazódó *gazdasági szempontú kollektív identitást* jelent, a kulturális és etnikai önazonosság másod- és harmadrangú tényezők az egyén és a családok identitásának megkonstruálásában. A szegényebbek közt tapasztalt kollektivitás itt individuális érdekekkel cserélődik fel, a főútra kiköltözött családok egymással szembeni attitűdje a gazdasági rivalizálás, a látványos tőkebefektetésben való folyamatos rálicítálás a szomszéd javaira. Ezt a versenyhelyezetet a papíron tisztázott tulajdonviszonyok, a gazdaságok közötti rögzített és szigorúan betartott határok, az ezeken belüli folyamatos (olykor) szimbolikus építkezés és a háztartás külső arculatát meghatározó *kapuemelés* is vissza-tükrözi.

⁶⁰ Ez a kiegészítő kapcsolat például abban nyilvánul meg, hogy amíg az egyik család Magyarországon jövedelemszerző tevékenységet végez, egy másik itthon előzetesen megkötött (gyakrabban szóbeli, mint írásbeli) szerződés alapján előállítja azt a téglamennyiséget, amely a migráns család házépítéséhez szükséges.

Kölcsönért ebben a mikrotársadalomban *nem illik* fordulni, igyekeznek úgy gazdálkodni a megszerzett javakkal, hogy lehetőleg senkire ne szoruljanak még nagyobb volumenű befektetés okán (mint pl. a házépítés) sem. A reprezentációs megnyilvánulások folyamatos újratermelése közepette a kölcsönkéréshez a migrációból származó javak mennyiségével össze nem egyeztethető módon gyenge anyagi háttér és nagy szegény képzete konnotálódik.

A pazarló életvitelt folytató személyekkel/családokkal (pl. M. esete) szemben ez a csoport elitélő magatartást tanúsít. A szegény (ítthoni téglavető) és a gazdagabb (migráns) cigány csoportok szembenállásának ez a javakkal szembeni attitűd is komponense. Azzal, hogy az utóbbi csoport tagjai arra törekszenek, hogy munkájuk/tevékenységük eredménye minél látványosabban mutakozzék a falu értékeinek szimbolikus struktúrájában, a magyar közösségben domináns munkamorálhoz és gazdaságépítő stratégiáihoz hasonulhat, ami bizonyos szintű elfogadottsággal, integrációt megengedő szándékkal egészül ki a példaképnek tekintett magyar közösség részéről.⁶¹ A szegényebb réteg ezzel ellentétben gyorsan feléli a nehezen megszerzett jövedelmet, vegetáló életmódjával pedig az etnikumtól elvonatkoztatott többség megvetését és kirekesztő magatartását provokálja ki.

9. ...kisebbségi komplexusok születnek...

Nagyborosnyón a társadalmi és a gazdasági szerkezet alapvető meghatározója a cigány közösség. A szocializmus alatt megváltozott a falu társadalmi-demográfiai szerkezete, a magyar lakosság háttérbe szorult lélekszám és gazdasági helyzet tekintetében is.

A magyar kisvállalkozások mellett egyre hangsúlyosabban jelentkeznek a cigány befektetők, egy kocsmát például cigányok működtetnek. A cigány gazdaságok felszereltsége fokozatosan a magyarokéhoz közelít, több

⁶¹ A cigány lakosság társadalmi befogadásáról érdekes módon sehol nem lehet olvasni. Azokon a székely-magyar településeken, ahol a cigányság megpróbál társadalmilag közelebb helyezkedni a magyar lakossághoz, törekvése kemény ellenállásba és elszigetelődésbe ütközik, az etnikumok egymás mellett élése sehol nem jelent együttélést. Az eddigiekhez lásd még FOSZTÓ László 1997, 65–82.

(öt-hat) teherautó van a tulajdonukban.⁶² A gazdagabb cigány családok nyugati mintakövetését az egykezés megjelenésében is tetten érhetjük, céljuk ezáltal a minél nagyobb vagyon átörökítése, több gyerek esetén a törekvés a külön házak építésére és autók vásárlására irányul. Annak ellenére, hogy felismerték az oktatási rendszerben való részvételt mint a társadalmi mobilitás egyik legbiztosabb eszközét, jelenleg nincs példa arra, hogy egyetlen család is a gyereket tovább taníttatná. Még az elemi oktatásból is elvonja a gyerekeket a „pénz utáni hajsza” azáltal, hogy magukkal viszik egy-egy kilépési fázisban. Az oktatásból való kimaradással pedig továbbra is⁶³ zárt marad előttük a társadalmi felemelkedés lehetősége.

A falu egykori református lelkésze szerint Borosnyón *nem a cigányok vannak kisebbségben, hanem a magyarok. Mindaz pedig, ami a falu közösségi erejét jelenti, a föld, az erdő, az ingatlan – túlnyomó része az ő tulajdonukban van. Aki itt él, ezt látja. Speciális helyzet alakult ki: miközben a magyar embernek alig telik annyira, hogy nyáron kime-szelje a házát, a szomszédja emeletet húz, manzárdot épít, kocsit cserél. Emiatt pedig kisebbségi komplexusok születnek.*⁶⁴ A magyar közösség rosszallása a gazdagabb cigány családokkal szemben is megnyilvánul, általános vélemény, hogy az anyagi fejlődés nem jár együtt a kulturális fejlődéssel.

A téglavetés, a munkamigráció és a vallási normák (a Jehova Tanúi esetében) egyúthatóinak tulajdonított, fentebb vázolt gazdasági előrelépés – mint láttuk – nem érvényes a teljes cigány közösségre. A tőkeerős csoport mellett a cigányok 15–20 százaléka különböző állami segélyekből, szocsiból él, amelyet mezőgazdasági napszámos munkából és/vagy téglavetésből származó jövedelemmel egészítenek ki, tevékenységükkel az önellátó és a vegetáló háztartások határmezsgyéjén ingadozó életmódot kísérelnek meg fenntartani.⁶⁵ Állami munkahelyeken vagy magánvállalatoknál jelenleg a cigányok közül egy sem dolgozik. A modern világ ideáltipikus rendjével párhuzamban Borosnyón a társadalmi egyenlőtlen-

⁶² E gazdaságok nem mezőgazdasági termelésre szakosodnak, sokkal inkább az áruforgalmazás terén felfedezett hiányt kívánják pótolni (pl. a téglavetők számára fűrésztelepi fahulladékot szállítanak, de a lakosság tüzelőanyagát is javarészt ezek a teherautós fuvarosok szállítják le).

⁶³ A legidősebb korosztályhoz tartozók közül többen teljesen analfabéták.

⁶⁴ *Háromszék*, 2004. október 9., 5.

⁶⁵ OLÁH Sándor 2004b, 30.

séget még a cigány lakosságon belül is a foglalkozás és nem a származás determinálja.⁶⁶

Létszámuk függvényében a lokális politikai erővonalakat is ők húzzák meg. Az eddigi helyhatósági választások alkalmával egy emberként támogatták a magyar demokrata érdekvédelmi szövetséget és annak helyi delegáltját, aki a tanácsban 1990 óta folyamatosan a vezető pozíciót tölti be. Többszöri visszaválasztását a közvélemény szerint a cigányoknak köszönheti, akiket kampány idején meg szokott vendégelni (*itatni*). A falu öregedő magyar lakossága – számbeli kisebbség lévén – a cigányok támogatása miatt nem képes esetleges politikai változtatást eszközölni.

Vezetői pozíciókra a cigányok megfelelően felkészült személy hiányában nem pályáztak, ez egyelőre fölösleges is lenne, mert a jelenlegi adminisztratív elit felvállalja ügyeiket, hisz pozícióba jutásukat és folyamatos visszaválasztásukat valamennyi vélemény szerint *a cigányoknak köszönhetik*. A helyi közigazgatás cigányok melletti szilárd kiállása a cigány közösség alaposabb berendezkedésének kedvez, a magyarok a falu elcigányosodási folyamata mellett vesztesként és passzív résztvevőként asszisztálnak. Cigány szemszögből elcigányosodási folyamatról nem lehet beszélni (adatközlőm szavaiból az derül ki, hogy ha elcigányosodás van a küszöbön, az nem az etnikai struktúra megfordulását, hanem az erkölcsi normák lazulását jelenti, viszont ez sem megalapozott félelme a magyaroknak). [Azt mondják-e, hogy elcigányosodik a falu?] *Itten, itten nem fog elcigányosodni, ugyan még ugyan hogy kezdnek kiművelődni a cigánság. [...] Arra mondja, hogy itt több a magyar mind a cigány? Hát itt több, mindenesetre több. Itt a magyarság a falunak csak majdnem 70 százaléka, a többi mind cigán rész.*

„Ha a magyar–cigány viszonyrendszer egészét nézzük, akkor a felszíni jegyek alapján azt kell mondanunk, hogy a néhol nagyon is lényegesnek mutatózó változások ellenére a magyar és a cigány életvilág közti kapcsolat szerkezetében nem módosult. Egyre több szokatlan, új helyzet, »szabályszegés« van, de a két szerkezet közti fogaskerékszerű kapcsolódás, a két közösség külön élete megmaradt.”⁶⁷ Ez a társadalomkutatók által vizsgált külön élet Nagyborosnyón nem csupán az életminták követésében,

⁶⁶ A társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének fokozatairól bővebben lásd HRADIL, Stefan é. n., 98.

⁶⁷ BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna 2002, 152.

hanem a térhasználatban is megmutatkozik. A falu nyilvános tereit legtöbb alkalommal a cigány népesség dominálja, a magyar lakosság a családi, szomszédsági tér intimitásában tölti el szabad idejét. A *cigány falu* képzetének kialakulásához ez a nagyfokú cigány nyilvánosság járult hozzá azzal, hogy ünnep- vagy hétköznaptól függetlenül az utcákat a cigány lakosság özönlí el. A magyarok visszatetszése abban mutatkozik meg, hogy elzárkóznak a közös térhasználattól, nyilvános térbe történő kilépésüket a szükségletek szintjéig korlátozzák, az attitűdök ezért ritkán kerülnek nyilvánosságra.

A legnagyobb ellenszenvet a cigányok és a lokális adminisztráció összejátszása kelti a magyarokban. Az intézményekkel, státusokkal szembeni viszony a magyar közvélemény szerint különféle juttatásokon alapuló toleráns mechanizmusokra épül. A polgármesteri hivatal és a cigányok *összejátszanak*, de ugyanígy a rendőrség is elnézőbb a cigányokkal szemben, mert anyagi hasznuk származik belőle: *ezek a Magyarba járó cigányok úgy mozgassák a rendőrököt, ahogy akarják!* A legnagyobb probléma az, hogy a magyar lakosság rádöbrent kiszolgáltatottságára, a helyi igazságszolgáltatás előtti defavorizáltságára, a számukra előnytelen egyenlőtlenségi helyzetre. A falu elcigányosodásának veszélye mellett tehát még egy ténnyel szembesülnie kell, azzal, hogy *itt a cigányok azt csinálnak, amit akarnak, nekik már nincs törvény.*

Konkrét konfliktushelyzetben a cigányok közt nem mutatkozik szélesebb körű szolidaritás, az esetleges konfliktus egy magyar és egy cigány fél között nem ölt etnikumközi jelleget, megmarad a személyközi konfrontáció szintjén. Ebből az olvasható ki, hogy a cigány lakosság ténylegesen nem állítja magát szembe a magyarokkal, nem célja az etnikai alapon felállított ellentétes tábor létrehozása, hanem próbál a magyarok közé ékelődve azok életmintái szerint élni a minél sikeresebb hasonulás érdekében. A magyarok frusztráltságuk miatt azonban ezzel a cigány magatartással sincsenek megengedő viszonyban.

A cigányok helyzetértékelése kifejezetten pozitív. [Vannak-e az együttéléssel bajok, veszekedések?] *Nincs, itt egyforma. Csak az, hogy a cigán cigánnak maradt s a magyar magyarnak maradt, de barátok. Itt nincs, nincs egyáltalán.* (11) Nyilvánvaló, hogy egymás gazdasági helyzetének változásait nyomon követik, s a cigány nemzetiségű véleményformáló szerint meglelégedéssel veszik tudomásul a haladás tényét. *Dehogy haragusznak, eppehogy nem haragusznak se a magyarok, se a cigányok*

a cigányokra, hogy egyik jön, a másik megyen, csak örvendnek azért, hogy kezdnek meggazdagodni s kiművelődni. (11)

11. Összegzés

Nagyborosnyón a téglavetői gyakorlat és a migráció sajátos összefonódása eredményeként a cigány csoporton belül horizontális törésvonalak jöttek létre, a gazdasági helyzetek kétpólusossága kiélezetté – nagyon gazdag és nagyon szegény – vált. A gazdasági választóvonal a jövőben minden jel szerint tovább fog mélyülni a konszolidált gazdasági helyzetűek továbbbi tőkefelhalmozása és a szegények sikertelen feltörekvési tendenciái folyományaként.

A migráns csoportot nagyfokú gazdasági racionalizmus jellemzi és a piaci igényeknek való rugalmas megfelelés,⁶⁸ receptivitás és adaptálódási hajlam. A cigány közösség számára a láthatatlan gazdaság több, egymást kiegészítő forrásból származó jövedelmei jelentik a kizárólagos megélhetési lehetőséget. Ezek egy része olyan értelemben illegális, hogy nem vonatkoztatható rá az adózási rendszer, más tevékenységek viszont kétségkívül megsértik a törvényt. A felvetett kérdések válaszkereső értelmezései közben – úgy tűnik – megkérdőjeleződött a *becsületes munkával ennyire nem lehet meggazdagodni*,⁶⁹ magyarok és szegény cigányok részéről megfogalmazott kijelentés előítélet volta. Az általános tendenciákat kutatva a példákon keresztül ezt, a szürke és a feketegazdaság mezsgyéjén pozícionálódó jövedelemszerző tevékenységeket mutattam be.

A falu magyar közössége elveszítette irányító szerepét etnikai-társadalmi és gazdasági szinten egyaránt. Az adott életfeltételek messzemenően kedvezőek a cigányság számára: a kiöregedő magyarok helyét a falu fizikai struktúrájában egyértelműen a cigányok veszik át, a magyarok által dominált terekre való beköltözés tendenciái egyre nyilvánvalóbbak. A magyarok előregedési mutatója és fiataljaik kiköltözési

⁶⁸ Vö. ANGHEL, Remus Gabriel 1999a, 108.

⁶⁹ Itt a seftelő cigányok példáira gondolok, ahol maguk mutattak rá üzleti sikereik nyitjára: *kit hogy lehet behúzni!*

törekvései fokozatosan a cigányok („magyarok”⁷⁰) javára játsszák át az egykori magyar települést.

A valamikor társadalmi deprivációt megélő cigányság rohamos gyarapodása és kedvezőbb gazdasági helyzetbe kerülése a magyar közösség egészét frusztrációval tölti el. Ez az állapot a magyarok introverzióját, az interetnikus kapcsolatok leépülését jelenti, és az asszimilációs törekvés ellenére nagy a valószínűsége, hogy a két etnikum hangsúlyozódó szegmentáltságát fogja eredményezni.

A magyar és a szegényebb cigány lakosság irigykedéssel vegyes félelemmel követi a gazdasági struktúra változásait a migráns csoportok meggazdagodása mentén, a szegény cigányokat pedig lenézik a falu magyar és gazdagabb cigány lakói. A meggazdagodott cigány családok szimbolikus rivalizációt folytatva a tehetősebb magyar gazdákkal szemben határozzák meg önmagukat.

A magyar lakosság ragaszkodása a múlt értékeihez és a falun belüli vezető pozícióhoz sok alkalommal az együttélésben a kelleténél élesebb határmegvonással jár, státusának szimbolikus restaurációját rövid időre eléri általa, azonban az utóbbi fél évszázad társadalmi-demográfiai változásaira visszatekintve úgy látom⁷¹, hogy az idő nem az öregedő magyar közösségnek, hanem a hatalmas humántartalékkal rendelkező fiatal cigány lakosságnak dolgozik.

Adatközlők

- (1) 40–45 év körüli cigány férfi, nőtlen, a szegény csoport tagja, református
- (2) 30 év körüli cigány nő, férjezett, a szegény csoport tagja, református
- (3) 25 éves cigány fiatalember, nős, üzletelő, a gazdag csoport tagja, Jehova Tanúi-szimpatizáns
- (4) 15 éves cigány gyerek, (3) testvére, időszakosan ő is piacozik, a gazdag csoportba tartozik, református

⁷⁰ Következtetésem másfajta megfogalmazását egy román kutató a zabolai cigányokra vonatkoztatva írta le: „Számukra lejárt a lassú átalakulások kora. (...) Ma még magyar cigányokról beszélünk, holnap már magyarokról, holnapután (ki tudja?) talán románokról...” ANGHEL, Remus Gabriel 1999b, 98.

⁷¹ Ezt a falubeli magyar és cigány lakosság, valamint a környező települések közvéleménye is alátámasztja.

- (5) 35 év körüli cigány férfi, nős, informálisan szerződött erdőmunkás Miskolc környékén, gazdag csoport, Jehova Tanúja
- (6) 30 év alatti magyar értelmiségi nő, férjezett, református
- (7) 28 év körüli magyar értelmiségi férfi, nős, református
- (8) 35 éves cigány férfi, nőtlen, (1) testvére, szegény csoport, református
- (9) 20 éves cigány fiatalember, nőtlen, üzletelő, gazdag csoport, református
- (10) 31 éves cigány férfi, nőtlen, egykori üzletelő migráns, életvitelének tulajdoníthatóan jelenleg is a szegény csoport tagja, református
- (11) 45–50 év körüli cigány férfi, (10) férje, időszakos migráns, gazdag csoport, református
- (12) 45 év körüli cigányasszony, (9) felesége, egykori migráns (piacozó), gazdag csoport, Jehova Tanúja
- (13) 70 éves cigányasszony, férjezett, egykori téglavető, szegény csoport, Jehova Tanúja, faluban élő gyerekeik viszont igen tehetősek (ezért ők sem szenvednek szükségben)

Irodalom

- ACHIM, Viorel
2001 *Cigányok a román történelemben*, Osiris Kiadó, Budapest.
- ALBERT Ernő
1998 A cigányok útja Háromszékre és itteni életük, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*, Petti Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 81–93.
- ANGHEL, Remus Gabriel
1999a *Poveste cu țigani maghiari*, in: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala*, Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 88–122.
- 1999b *Történet magyar cigányokról*, *Korunk* X/9, 91–99.
- BIRÓ A. Zoltán – BODÓ Julianna
2002 *Öndefiníciós kísérletek helyi környezetben*, in: Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 137–169.

BIRÓ A. Zoltán – OLÁH Sándor

2002 Helykeresők. Roma népesség székelyföldi településeken, in: Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 13–49.

BOURDIEU, Pierre

1978 A szimbolikus tőke, in: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Gondolat, Budapest, 379–401.

BOURDIEU, Pierre

1999 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*, Új Mandátum, Budapest, 156–178.

CSATA Zsombor – KISS Dénes – KISS Tamás – SÓLYOM Andrea

2001 Vallás és modernizáció a mezőségen, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 34–54.

CSOMA Zsigmond

1992 A hagyományos gazdálkodási kép és etnikai azonosságtudat a Kárpát-medencében. 18–19. század, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve 1*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–24.

FÁBIÁN Zoltán – KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter

2000 Fogyasztás és életstílus, in: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*, TÁRKI, Budapest, 225–260.

FOSZTÓ László

1997 A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatokban. Esetelemzés egy cigány–magyar egymás mellett élés példáján, *Antropológiai Műhely 1*, 65–82.

FÜLPESI Gyula – KISS Dénes

2001 Roma közösségek együttélési stratégiái, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 5–34.

HAMILTON, Malcolm B.

1998 Szepták, kultuszok, mozgalmak, in: Uő: *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*, Budapest, 236–264.

HAVAS Gábor

1998 Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben, in: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, BTF – IFA – MKM, h. n., 93–115.

HRADIL, Stefan

é. n. Társadalmi struktúra és társadalmi változás, in: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Aula, Budapest, 67–139.

JÁVOR Katalin

2000 A vallásgyakorlás integráló szerepe és a differenciáltságot okozó tényezők: rétegek, szekták, felekezetek, nemek, in: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz, VIII, Társadalom*, Budapest, 816–819.

KEMÉNY István

2000 Előszó, in: Uő (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, h. n. [Budapest].

KINDA István

2005 Tradicionális mesterség és profitorientált életstratégiák. Jövedelemszerzési technikák egy háromszéki cigány közösségben, in: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 4. Fiatalkutatók a népi kultúráról*, KJNT, Kolozsvár, 147–170.

2007a „...az igazságot tanították, s azért tetszett, nem a pénzétt!” Szektásodási tendenciák a háromszéki protestáns cigányoknál, in: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallássosság a Kárpát-medencében 7*, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 321–335.

2007b Téglavető és üzletelők. A nagyborosnyói cigányok jövedelemszerző technikái, in: Cziprián-Kovács Loránd – Kozma Csaba (szerk.): *Háromszékiek Háromszékről. Társadalomtudományi írások*, Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 283–297.

KINDA István – PETI Lehel

2004 Szenesek. A tradicionális erdőkiélés és a nyugati piacgazdaság között. Vállalkozói kultúrák Farkaslakán? *Erdélyi Társadalom. Szociológiai szakfolyóirat*, II, 2, Kolozsvár, 203–225.

KISS Dénes

2001 Egy hetednapos adventista közösség kialakulása. A vallási konverziót befolyásoló tényezők, *WEB. Szociológiai folyóirat*, Kolozsvár, 54–66.

KISS Tamás

2003 *A szocialista típusú modernizáció és hetednapot ünneplő adventista vállalkozók.*

Forrás: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=407>

KOTICS József

1999 Integrare sau segregare? in: Pozsony Ferenc – Anghel Remus Gabriel (szerk.): *Modele de conviețuire în Ardeal. Zăbala, Asociația Etnografică Kriza János, Cluj, 122–137.*

NAGY Balázs, SEPSISZÉKI

2001 *Székelyföld falvai a XX. század végén I. Háromszék, Kovászna megye, Nap Kiadó, h. n. [Budapest], 104–106.*

OLÁH Sándor

2004a Cigányok és magyarok egy székely faluban, in: Uő: *Falusi látletelek 1991–2003*, Pro-Print, Csíkszereda, 227–237.

2004b Gazdálkodásmód és életvitel, in: Uő: *Falusi látletelek 1991–2003*, Pro-Print, Csíkszereda, 25–32.

POZSONY Ferenc

1998 Változások az erdélyi cigány társadalom életében, in: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és a hagyományos kultúrájáról*, Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő, 111–118.

é. n. [2002] *Zabola*. Budapest.

PRÓNAI Csaba

1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat), *Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok I*, Budapest–Kaposvár.

STEWART, Michael Sinclair

1994 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1994/2.

SZABÓ Á. Töhötöm

2004 Kizárás vagy befogadás? Cigányok és magyarok az informális gazdaságban, *Székelyföld. Kulturális folyóirat*, VIII, 9, 122–144.

SZILÁGYI Miklós

2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei, in: Uő (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 7–19.

TÓTH Pál

1998 A falusi cigányság és az informális szektor, in: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*, BTF – IFA – MKM, h. n., 175–185.

ÚMTSZ – B. LŐRINCZY Éva (főszerk.)

1979 *Új Magyar Tájszótár*, I, A–D, Akadémiai Kiadó, Budapest.

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye*, TLA – Pro-Print, Budapest–Csíkszereda, 82, 132.

é. n. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Kovászna megye.*

Forrás: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvetn02.pdf> (etnikai adatsorok); <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvfelo2.pdf> (felekezeti mutatók)

ZAMFIR, Elena – ZAMFIR, Cătălin (szerk.)

1993 *Țiganii între ignorare și îngrijorare*, Alternative, București.

Források

BARTHA Károly

é. n. *Páva*, (kézirat), Szócsné Gazda Enikő tulajdona.

JÓZSA Zsuzsanna

2004 Nagyborosnyói őszi kép, *Roma Szombat. A Háromszék melléklete*, III, 9 (okt. 9.), 4–6.

SYLVESTER Lajos

é. n. *Téglavető cigányok. Belejtettek a sárba...*

Forrás: <http://www.3szek.ro/010828/rip.htm>